

פרק שני

יהודי רוסיה בתקופת מלחמת העולם הראשונה והמהפכה, 1914–1920

אולג בודניצקי

מלחמת העולם הראשונה

מלחמת העולם הראשונה הייתה נקודת מפנה בתולדות יהודי רוסיה, כמו שהייתה גם בתולדות הקיסרות הרוסית בכללותה. המלחמה החלה ב־15 (28) ביולי 1914 (ברוסיה ב־19 ביולי [1 באוגוסט]).¹ החוגים המשכילים בחברה הרוסית קיבלו אותה בתחילה בהתלהבות, ופרץ הפטריוטיות לא פסח גם על חלק מהיהודים. ב־26 ביולי 1914 הכריז חבר הדומה הממלכתית נפתלי פרידמן, מטעם האוכלוסייה היהודית:

אנו היהודים חיינו ועודנו חיים בתנאים משפטיים קשים ויוצאי דופן, ואף על פי כן תמיד הרגשנו שאנו אזרחי רוסיה ותמיד היינו בנים נאמנים למולדתנו [...] שום כוחות לא יקרעו את היהודים מרוסיה מולדתם, מהאדמה שהם קשורים אליה בקשר רב דורות. יהודים רבים מתגייסים להגנת מולדתם לא רק מתוך חובת המצפון, אלא גם מתוך רגש של מסירות עמוקה כלפיה.²

אולם ספק אם רגשות דומים היו מנת חלקם של רבים מבני רתו של פרידמן. לרבים מהם ציפה שירות בצבא הרוסי, שהיהודים נחשבו בו אזרחים סוג ב'. התקנון הצבאי שאושר בשנת 1912 ריכז את כל ההגבלות האנטי־יהודיות שהונהגו בסוף המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים בנוגע לשירות הצבאי.³ אין ספק כי רבים מהמגויסים

* תרגמה מרוסית יהודית קליק.

1 ער פברואר 1918 התאריכים ניתנים על פי לוח השנה היוליאני, לאחר התאריך הזה – על פי לוח השנה הנוכחי, הגרגוריאני. האירועים החשובים ביותר מצוינים בשני התאריכים, השני בסוגריים.

2 Я.Г. Фрумкин, 'Из истории русского еврейства (Воспоминания, материалы, документы)', *Книга о русском еврействе: От 1860-х годов до революции 1917 г.*, Нью Йорк 1960, p. 85

3 Й. Петровский-Штерн, *Евреи в русской армии, 1827–1914*, Москва 2003, pp. 344, 351
Y. Petrovsky-Shtern, *Jews in the Russian Army, 1827–1917*: (נוסח אנגלי: 344, 351)
(*Drafted into Modernity*, Cambridge 2009, pp. 242, 246)

בכוח חשבו בדומה לחייל היהודי דוד שקולניק, שכתב לקרוביו בדצמבר 1912: 'לשפוך דם עבור כך שימרדו את החיים בכל רגע בקיומו של העם שלך – לכך אין לי לא כוח ולא דצון'.⁴

על פי נתונים שונים גויסו לצבא הרוסי בתקופת מלחמת העולם הראשונה בין 400,000 ל-500,000 יהודים. ב־20 במרץ 1915 היו בכוחות החזית הדרום-מערבית בלבד 180,000 יהודים.⁵ קשה להרכיב תמונה מהימנה באשר לכישורים הקרביים של היהודים בשירות הצבאי הפעיל בתקופת מלחמת העולם הראשונה. הדימוי הארוכות של אלו שהוענקו להם ציונים לשבח ומדליות, שהתפרסמו מעל דפי העיתונות היהודית, אינן מוסיפות הרבה לבידור העניין, כמו גם ההאשמות הכלליות של היהודים בפחדנות ובעדיקה.

הגנרל אנטון דניקין ציין את 'התושייה והיושרה' של החיילים היהודים.⁶ הגנרל אלכסיי ברוסילוב היה בדעה שונה: 'רוב רובם של היהודים היו, ללא ספק, חיילים בינוניים, ורבים מהם היו אף חיילים גרועים'. בה בעת הוא מביא את סיפורו של חייל יהודי בחיל המודיעין, שנחשב למצטיין באוגדה. החייל נפצע שלוש פעמים, קיבל ארבע מדליות ושלושה צלבים ע"ש גאורגיוס הקדוש. עבור מעשה גבורה הגיע לו צלב ע"ש גאורגיוס הקדוש מדרגה ראשונה. ככלל, אביד גאורגיוס מלא היה אמוד לקבל דרגת סגן-משנה, אולם נדרמה זו לא חלה על היהודים. ברוסילוב קיבל על עצמו את האחריות, חיבק ונישק את חייל המודיעין היהודי לפני המסדר ו'בר-במקום, אם כי באופן לא חוקי, העלה אותו ישירות לדרגת סגן-משנה ותלה על חוזה את צלב גאורגיוס הקדוש מדרגה ראשונה'.⁷

בסך הכול הוענקו בתקופת מלחמת העולם הראשונה קרוב לשלושת אלפים צלבים ע"ש גאורגיוס הקדוש לחיילים יהודים; אחד עשר חיילים יהודים זכו לתואר אביד גאורגיוס הקדוש המלא. אולם האספה הכללית של הצנזורים הצבאיים על יד הוועד לענייני עיתונות של גליל פטרוגרד אסרה בחודש פברואר 1915 לפרסם את שמות המשפחה של היהודים גיבורי המלחמה והחליטה להחליפם בראשי תיבות, מאחר שלדעת הצנזורים פרסום העיתונות השמאליים לעתים קרובות מדי ידיעות על הענקת צלבים ע"ש גאורגיוס הקדוש לחיילים יהודים 'והשתיקה את פרסום שמותיהם של הגיבורים בעלי שמות משפחה רוסיים'.⁸

4 Государственный архив Ростовской области, ф. 826, оп. 2, д. 113, л. 513–514
5 М. фон Хаген, 'Великая война и искусственное усиление этнического самосознания в Российской империи', *Россия и первая мировая война*, Санкт-Петербург 1999, p. 403, прим. 39
6 А.И. Деникин, *Путь русского офицера*, Москва 1991, p. 219
7 А.А. Брусиллов, *Мои воспоминания*, Москва 2001, pp. 141–142
8 Д.А. Эльяшевич, *Правительственная политика и еврейская печать в*

מדאשית המלחמה הייתה כל האוכלוסייה היהודית בחזקת חשודה בעיני הפיקוד העליון. היהודים נחשבו מלכתחילה בלתי נאמנים, נוטים לבגידה ולדיגול לטובת האויב. הפחד מן הדיגול לבש אופי פתולוגי. היהודים הואשמו בכך שהם 'מתקשרים עם האויב באמצעות טלפונים תת-קרקעיים ואווידונים ומספקים לו זהב ומצרכי מזון'. על פי אחת הגרסאות קשרו היהודים את הזהב מתחת לנוצות אוזיים והעופות הובילו אותו לידי האויב, על פי גרסה אחרת – 'קרביו של עוף שחוט מולאו בזהב והעוף נשלח לגרמניה'.⁹ לשלטונות הגיעו הלשנות על איגדות ששלחו היהודים לגרמניה בתוך 'ביצי תרנגולות מזנים יקרים' או על הכנות שערכו יהודי העיר וילנה 'במדתפים ובחורבות' שם אספו סידים לצורך הסבתם לפגזים בעבוד האויב.¹⁰

תפוצה רחבה הייתה למידע השקרי על 'בוגדנות יהודית' בעיירה קווי (מחוז דוסיני, פלך קובנה). הדיווח של מטה הפיקוד העליון על כך הודפס בעיתון *Правительственный Вестник* (מבשר הממשלה) ולאחר מכן כמעט בכל העיתונות הרוסית, ואף הודבק בכרזות רחוב, יחד עם הידיעות החשובות ביותר מחזית המלחמה. על פי צו הפיקוד העליון היו המפקדים חייבים להביא לידיעתו של כל חייל וחייל את הדיווח על פדשת קווי. תוכן הפרשה סופר כך: בלילה שבין 27 ל-28 באפריל 1915 תקפו הגרמנים כמה יחידות של חטיבת הרגלים שנפשו באותה עת בקווי. היהודים הסתירו לכאורה את הגרמנים במרתפים, ועל פי ידיית פתיחה הציתו את קווי מכל הכיוונים. חקידה שניהלו חברי הדומה הממלכתית אלכסנדר קדנסקי ונפתלי פרידמן העלתה כי נכון לזמן ההתקפה של הגרמנים בקווי לא היו נוכחים יהודים כלל. כל היהודים נטשו את העיירה אחרי ההפגזה הארטילרית והשרפה שהתחוללה בעקבותיה. כמו כן לא נמצאו בעיירה כל מדתפים שבהם יכלו חיילי האויב למצוא מסתור. היה ברור שאת הפרשה המציאו המפקדים ש'נדרמו בשמידה' בעת התקפת האויב, על אף האזהרות המקדימות של התושבים המקומיים בדבר הימצאותם של הגרמנים בקרבת מקום.¹¹

מדיניות רדיפתם של היהודים הייתה לא רק תוצאה של האנטישמיות הפרטית של

России 1797–1917: Очерки истории цензуры, Санкт-Петербург 1999, pp. 492–493

9 'Из "Черной книги" российского еврейства: Материалы для истории войны 1914–1915 г.', *Еврейская старина*, X (1918), p. 269

10 С. Нелипович, 'В поисках внутреннего врага: Депортационная политика России', *Первая мировая война и участие в ней России (1914–1918): Материалы научной конференции*, 1, Москва 1997, p. 61

11 'Документы о преследовании евреев', *Архив русской революции*, 19, Берлин 1928, p. 255; *Съезды и конференции конституционно-демократической партии*, т. 3, кн. 1, 1915–1917 гг., Москва 2000, pp. 76–77

המפקד העליון, הנסיך הגדול ניקולאי ניקולאייביץ', ובייחוד של ראש המטה שלו הגנרל ניקולאי יאנושקביץ'. המדיניות הזאת נבעה מ'התורה הצבאית' עצמה, שנלמדה במכללות ובאקדמיות הצבאיות. הליבה האתנית של הקיסרות, המדברת בשפה אחת, הוצגה בלימוד הנזכר כבריאדה ואמינה, ואילו אוכלוסיית הספר נתפסה כבלתי נאמנה. היהודים אופיינו כלא פטריזטים, חמדנים ואנוכיים, והפולנים והמוסלמים – כזרים ובלתי מהימנים. כך היה השיוך האתני, בעיני המדע הצבאי הרוסי, לקנה המידה החשוב ביותר להגדרת 'איכותה' ו'מהימנותה' של האוכלוסייה.¹²

על פי צו הפיקוד הרוסי בוצעו גירושים המוניים של האוכלוסייה היהודית מאזור החזית בתור אמצעי מנע נגד ה'ריגול' וה'בגידה' היהודית. קרוב ל-250,000 איש הוגלו, ועוד קרוב ל-350,000 נסו לתוך האזורים הפנימיים של המדינה, בהימלטם מהתקרמות הצבאות הגרמניים.¹³ לא רק היהודים הוגלו אלא גם הגרמנים, הצוענים, ההונגרים והתורכים.¹⁴ אלפים נאלצו לחוות את זוועת הגירוש בתוך עשרים וארבע שעות; ועל פי מקסים גורקי בתיאורו האמוציונלי:

אתה לא יכול לתאר לעצמך מה עושים עתה עם האוכלוסייה היהודית של פולין! כבר גורשו עד חצי מיליון, היו מגלים 15,000–20,000, כל האוכלוסייה היהודית של עיר, בתוך 24 שעות! ילדים חולים הועמסו בקרונות כבקר קפוא, כחזיריים. אנשים באלפים הלכו בשלג בלא דרך, נשים הרות בדרך ילדו, הצטננו, מתו זקנים, זקנות.¹⁵

12 P. Holquist, 'To Count, to Extract, and to Exterminate: Population Statistics and Population Politics in Late Imperial and Soviet Russia', R.G. Suny, T. Martin (eds.), *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*, Oxford 2001, p. 115

13 על פי הערכתו של מרדכי אלטשולר, בתקופת המלחמה הוגלו וגורשו יותר מ-500,000 יהודים M. Altshuler, 'Russia and Her Jews. The Impact of the 1914 War', *The Wiener Library Bulletin*, 27, 30–31 (1973), p. 14. על פי חישוביו של סמיון גולרין הוגלו בין 200,000 ל-250,000 יהודים, ואילו מספרם הכולל של הפליטים והמגורשים עמד על 350,000 איש S. Goldin, 'Deportation of Jews by the Russian Military Command, 1914–1915', *Jews in Eastern Europe*, 1 [41] (2000), p. 59. E. Lohr, 'The Russian Army and the Jews: Mass Deportation, Hostages, and Violence during World War I', *Russian Review*, 60 (July 2001), pp. 404–419; idem, *Nationalizing the Russian Empire: The Campaign against Enemy Aliens during World War I*, Cambridge, Mass. 2003, pp. 137–145; Э. Лор, 'Новые документы о российской армии и евреях во времена первой мировой войны', *Вестник Еврейского университета*, No. 8, 26 (2003), pp. 245–268; Г.З. Иоффе, 'Выселение евреев из прифронтовой полосы в 1915 году', *Вопросы истории*, 9 (2001), pp. 85–96

14 Нелипович (above note 10), p. 59; Lohr (above note 13), pp. 121–137, 150–154

15 М. Горький, *Из литературного наследия: Горький и еврейский вопрос*, М. Агурский, М. Шкловская – авт.-сост., Иерусалим 1986, p. 166

החשד נגד היהודים בהזדהות עם האויב ובריגול הביא למשפטי שדה מהירים, שפסקי הדין שלהם נקבעו מראש. על פי רוב לא הגיעו הדברים כלל לידי משפט. כפי שאמר אחד משופטי השדה לנסיך פאוול דולגורוקוב, הוא 'לא נאלץ לחתום אפילו על גזר דין מוות אחד [בתיקים שעסקו בריגול יהודי, א"ב] מאחר שכל מפקד מחלקה ופלוגה תולה ללא כל משפט את אלו הנראים לו חשודים בריגול'.¹⁶ לפי נתונים גרמניים, בשבועות הראשונים של המלחמה הוצאו להורג בשל חשד בריגול יותר ממאה יהודים.¹⁷ קרוב לוודאי שמספרם הכולל של המוצאים להורג היה גדול בהרבה.

ההגליות לוו לעתים קרובות באונס, שוד ופוגרומים. השוד בוצע פעמים רבות באמתלה של החרמת רכוש וקיבל למעשה גושפנקה מלמעלה. מטה הארמיה הרביעית של החזית הדרום-מערבית הבהיר, בתשובה לשאלתה 'על סדר החרמת הרכוש בגזרת הפעילות הצבאית ובשטחים המאוימים': 'מהז'ידים יש לקחת הכול'.¹⁸ תיעוד האלימות שננקטה כלפי האוכלוסייה היהודית בשנת 1916 שונה רק במעט מהתיעוד על פוגרומים ביהודים מתקופת מלחמת האזרחים. במעשי השוד והפוגרומים השתתפו בעיקר הקוזקים והדראגונים (=פרשים-רגלים). בפלך וילנה, בחודשים אוגוסט וספטמבר 1915 נשדדו ונהרסו תשעה עשר יישובים. פגיעה קשה במיוחד ספגה סמורגון. הקוזקים אנסו נשים בבית הכנסת, וכמה אנשים נהרגו. בעת הגירוש אמר לייבה סובול למפקד הקוזקים שאינו יכול להשאיר מאחור את אביו החולה והישיש. אזי ידה המפקד במקום בסובול הישיש והכריז שכעת הבן חופשי ויכול לעזוב את סמורגון. הקוזקים הציתו את הבתים בסמורגון, כמו שעשו במקומות אחרים, ויהודים אחדים נשרפו חיים.¹⁹ הפוגרומים התחוללו גם בפלכי מינסק, וולין וגרודנה. הקוזקים 'הצטיינו' במיוחד בעת הפוגרומים. כך יצר השלטון הישן במו ידיו את המאגר האנושי של המהפכה.

כך בבר עם הגירוש נקטו אנשי הצבא גם צעדים 'סבירים' יותר של לקיחת בני ערובה כדי להביא ל'ניטרליזציה' של הציבור היהודי. קל היה להגלות את היהודים, אולם מסובך הרבה יותר היה 'ליישב' אותם, שכן הפלכים הקולטים לא היו מוכנים לכך, והשלטונות מצאו אמצעי יקר פחות למאבק ב'בגידה'. ב-24 במאי 1915 הכיר הנסיך הגדול ניקולאי ניקולאייביץ' 'בכורח לקחת מטעם הממשלה בני ערובה, למאסר מקרב חרבנים והיהודים העשירים [...] תוך כדי הזהרתם של האחרונים כי יינקטו אמצעים

16 Съезды и конференции конституционно-демократической партии, т. 3, кн. 1, Москва 2000, p. 146

17 S. Aschheim, *Brothers and Strangers*, Madison 1982, p. 143

18 Нелипович (above note 10), pp. 60–61

19 מתוך: 282–283 (above note 9), pp. 282–283

חמורים ביותר נגרם אם יבצעו היהודים פעילות, ולו הקטנה ביותר, שעלולה לגרום נזק לצבאנו.²⁰

בשל חוסר האפשרות לקלוט את המגורשים בתחום המושב נאלצה הממשלה באוגוסט 1915 לבטל באופן זמני את הגירושים. על פי נתוני הארגונים שסייעו לפליטים ולמגורשים היהודים בתחומי רוסיה – הוועד היהודי לסיוע לקרבנות המלחמה (ЕКОПО) והוועד של הנסיכה הגדולה טאטיאנה²¹ – עמד מספרם לקראת 1 בספטמבר 1916 על 211,691 איש. בראשית שנת 1917 הגיש הוועד היהודי עזרה ל-238,000 פליטים ומגורשים.²² ככל הנראה היה מספרם גדול יותר, מאחר שארגוני הסיוע לא הביאו בחשבון את כולם.

הפליטים היהודים קיבלו סיוע חומרי מהממשלה בסכום של יותר משבעה עשר מיליון רובל. בקרב יהודי רוסיה נאספו 3,769,800 רובלים (רוב הסכום נאסף מיהודי פטרוגורד – 2,020,584 רובלים). סכומים נכבדים התקבלו גם מיהודי חוץ לארץ – יותר מעשרה מיליון רובל, כולל סכום של יותר מ-7,250,000 רובל מיהודי ארצות הברית (הג'וינט). העזרה הגיעה גם מאנגליה, מדרום אפריקה וכן מצרפת, משוודיה, מדנמרק, מהולנד, משווייץ ומסקוטלנד. זאת ועוד, לא רק ארגוני צדקה יהודיים אלא גם ארגוני צדקה נוצריים תרמו כסף. הסכום הכולל של העזרה לתקופה שבין 1 ביולי 1914 ועד ל-1 ביולי 1917 עמד על 31,119,917 רובל – סכום נכבד למדי, אולם גם הוא לא היה יכול כמובן לפתור את כל בעיותיהם של הפליטים. דל ביותר היה 'רוחב הלב' שגילה הציבור הרוסי – הלא-יהודי. תרומתו לא הגיעה אף לשליש מתרומתה של הקרן הסקוטית הנוצרית (291,892 רובל). 10,000 רובל תרמו נ"א שאחוב ומאן שהוא בשם שישינקו, ו-15,000 רובל תרמה מערכת העיתון *Русские Ведомости*.²³

פעמים רבות נתקלו הפליטים היהודים בקבלת פנים צוננת במקומות הקולטים. מושל פלך ולדימיר זיכה את הקבוצה הראשונה של הפליטים, שמנתה 600 איש, בפגישה אישית עמו בתחנת הרכבת רק כדי להתייד ל-60 מהם בלבד להישאר. כל האחרים נאלצו להמשיך צפונה. מושל פלך טאמבוב מנע את חלוקת הסיוע הממשלתי בקרב

הפליטים היהודים, בתירוץ שהם מקבלים עזרה מבני דתם בפטרוגורד. אחרים מנציגי השלטונות המקומיים נתנו ליהודים להבין שעדיף להם שלא ייראו ברחובות.²⁴ על פי אומדנים נמצאו בשנת 1917 בשטחים שכבשו הצבאות הגרמניים קרוב ל-2,500,000 יהודים, בהם 1,676,000 במלכות פולין ו-808,000 בפלכים של וילנה (מלבד שני מחוזות), גרודנה, קובנה, קורלנד ובחלק מפלכי מינסק ווולין.²⁵ ההגירות ההמוניות והגיוס, שבאו בעקבות המלחמה, הביאו במקומות רבים לשבר במבנה החיים המסורתי, לאיבוד מקורות ההכנסה הרגילים, לפשיטות רגל ולרעב. כל זה הביא לכרסום בנורמות המוסריות, לירידה בסמכותם של מנהיגי הקהילה ולהתפתחותם של הספסרות והזנות.²⁶ בראשית שנת 1917 יכלו רק מעטים לשער שמצבם של היהודים – כמו בעצם גם מצבם של כל תושבי הקיסרות הרוסית – ישתנה במהרה באופן קיצוני ואף הקיסרות הרוסית עצמה תהיה לפרק בספרי הלימוד של ההיסטוריה.

היהודים בשנת המהפכה 1917

המהפכנים היהודים שהיו פעילים כל כך במאבק נגד משטר האימפריה הרוסית לא תרמו כמעט דבר בפועל לסילוקן בסוף פברואר ובתחילת מרס 1917. הרוסים, חבריהם למאבק המהפכני, מצאו גם הם את עצמם מופתעים לנוכח התקוממות החיילים שקיבלה לגיטימציה מהדומה הממלכתית. עם הזמן מילאו היהודים תפקיד בולט יותר במהפכה, אך מעולם לא מילאו בה תפקיד מכריע. הפילוסוף הרוסי לב קארסאבין כתב עשר שנים לאחר המהפכה:

יש הכרח לשים קץ לאגדה המטופשת או ל'עלילת הדם' החדשה (הכול משתנה בצורתו, גם העלילות) שהיהודים המציאו לכאורה וביצעו את המהפכה הרוסית. צריך להיות בוד במיוחד מבחינה היסטורית ולבזו יתר על המידה לעם הרוסי כדי לחשוב שהיהודים יכלו לכאורה להרוס את המדינה הרוסית. היסטוריוסופיה כזו ראויה יותר לאטמן קראסנוב,

3. Миндлин, 'Первые итоги поселения евреев во внутренних губерниях', 24
Еврейская неделя, 27 (1915), pp.14-15; P. Gattrell, *A Whole Empire Walking: Refuges in Russia during World War I*, Bloomington and Indianapolis 1999, p. 149
Еврейский Ежегодник, p. 5: *Еврейское население России по данным переписи 1897 г. и по новейшим источникам*, Петроград 1917, pp. V-X
 Ф. Шустер, "Дай мне хлеба, и я дам тебе девушку": Бедность, контрабанда, шпионаж и проституция во время Первой мировой войны в еврейском контексте', *Мировой кризис 1914-1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства*, Москва 2005, pp. 10-28

Нелипович (above note 10), p. 60 20

על יקופו ראו: מדה סברדלובה, "הוועד היהודי לעזרת נפגעי המלחמה" (יקופ'ו) ברוסיה, 1914-1916, יהדות זמננו, 4 (תשמ"ח), עמ' 269-288; הג'ל, 'יקופ'ו והסיוע לנפגעי המלחמה במארג-אוקטובר 1917, שבת, 13 (תשמ"ט), עמ' 19-30. הוועד של הנסיכה הגדולה טאטיאנה ניקולאיבנה (1897-1918), בנו של ניקולאי השני, יושבת הראש לשם כבוד של הוועד) להגשת עזרה זמנית לנפגעי פעולות המלחמה (הוועד של טאטיאנה) נוצר בחלוף שלושה חודשים מתחילת המלחמה.

מ' ביידר, יהודי לנינגרד, 1917-1939, תרגמה מרוסית ב' בן-יעקב, ירושלים תשס"ה, עמ' 241. 22

Еврейский Ежегодник Кадима, 5 (1918-1919), под редакцией Б. А. Гольдберга, 23

Петроград 1918, pp. 159-162

של המהפכה ברוסיה, לא רק כחברים במשפחה הגדולה של עמלי העולם כולו, לא רק כאזרחי רוסיה החופשית, אלא גם כיהודים.³⁵

בבחירות למוסדות השלטון המקומי בערים אחדות נבחרו יהודים לעמוד בראש העיריות או מוסדותיהן המבצעיים. חבר הוועד המרכזי של הבונד אהרון ויינשטיין (רחמיאל) נבחר ליו"ר הדומה העירונית במינסק, ראש העיר יקטרינוסלב היה אליהו פולונסקי, ואילו חברו למפלגה אברהם גינצבורג (נאומוב) היה סגן ראש העיר של קייב. ליו"ר הדומה העירונית של העיר סראטוב נבחר דוד צ'רטקוב, חבר הבונד.³⁶ לימים האשימו הלבנים את הבלושיביקים במיוחד בכך שבראשן של שתי הבירות עמדו יהודים: בפטרבורג – זינובייב, ואילו במוסקווה – קמנב. עם זה, עוד ביוני 1917, בבחירות דמוקרטיות בהחלט, נבחר לראש העיר הזמני של פטרבורג איש ה.ס.ר. גריגורי שריידר, ואילו ביולי נבחר ליו"ר הדומה העירונית של מוסקווה איש ה.ס.ר. אוסיפ (יוסף) מינור.

גם בחיים היהודיים הפנימיים, הפוליטיים והתרבותיים העצמאיים, חל שינוי דרמטי. חלוקת הכוחות ב'רחוב היהודי' בקרב המפלגות הפוליטיות בשנת 1917 נראתה כך:³⁷ הציונים הכלליים נהנו מהפופולריות הגדולה ביותר ומגו בשורותיהם לקראת סוף שנת 1917 300,000 איש ו-1,200 סניפים מקומיים. באביב ובקיץ 1917 נוצרו המפלגות הדתיות, שכללו במציעיהן נוסף על דרישות ליום מנוחה בשבת, השכלה דתית ותמיכה כלכלית של המדינה בקהילות הדתיות גם דרישות דמוקרטיות כלליות: יום עבודה של שמונה שעות, זכות השביתה, חירות המצפון וחלוקת האדמות בין האיכרים. לאחר איחודן של הקבוצות הדתיות של מוסקווה ושל פטרבורג נוסדה בקיץ 1917 מפלגת 'האחדות'. שם זהה קיבלה כעבור זמן החנית המאוחדת של המפלגות היהודיות הדתיות באוקראינה. המפלגות הדתיות ראו בעצמן מבטאות דעת הרוב הדתי של יהדות רוסיה, על פי דבריו של אחד ממארגני מפלגת 'נצח ישראל' בפטרבורג, 'העם האמיתי, השותק והמפורר'.³⁸ בין המפלגות היהודיות הסוציאליסטיות היה הבונד המפלגה הגדולה, המשפיעה והמעורבת ביותר בפוליטיקה הכלל-רוסית, והוא מנה בדצמבר 1917 33,700 חברים.

במחצית הראשונה של שנת 1918 לא הרבה יותר מ-3,000 איש. קרוב ל-10% ממנה היו יהודים.³² עם שובם של המהגרים והמגורשים לפטרבורג, החל מספרם של היהודים באליטה הפוליטית ובעיקר באליטה המהפכנית לעלות באופן תלול. היהודים היו חברים למעשה בכל הוועדים המרכזיים של כל המפלגות הפוליטיות הרוסיות החשובות. בוועדים המרכזיים של מפלגות השמאל – של ה'בולשביקים' ושל ה'ס.ר.' – היו היהודים ככלל בין רבע לשליש מחבריהן. בוועידה השישית של ה.ס.ר.ד.פ. (מפלגת הפועלים הרוסית הסוציאלי-דמוקרטית – של ה'בולשביקים') נבחרו לוועד המרכזי, שכלל 21 חברים, שישה יהודים (גריגורי זינובייב, לב קמנב, לב טרוצקי, יעקב סברדלוב, גריגורי סוקולניקוב ומשה אוריצקי). אדולף יופה היה אחד משמונה מועמדים לוועד המרכזי. בוועד המרכזי של מפלגת המנשביקים 'המאוחדת' היו היהודים קרוב למחצית החברים. בוועד הפועל המרכזי הכלל-רוסי, אשר נבחר בחמש הוועידות הראשונות של המועצות (יוני 1917 – יולי 1918), יהודים היו כחמישית החברים.

השתתפותם הניכרת של היהודים במהפכה נראתה גדולה אף יותר הודות למספרם בקרב הנואמים בפורומים הפוליטיים השונים. היהודים 'ניקרו עיניים'. המנשביק פיודר דן ואיש הבונד מאיר ליבר הופיעו על במת מועצת פטרבורג לעתים קרובות כל כך עד שהופיעו בציבור אף מונח מיוחד – 'לברדן'.³³ תמונה דומה היה אפשר לראות גם בקייב, במינסק, בוויטבסק, באודסה ובערים אחרות בעלות אוכלוסייה יהודית גדולה.

נוכחותם של יהודים במספרים גדולים בקרב הרדיקלים הדאיגה את מנהיגי היהודים, והם שאפו להפרידם מהיהדות. שמעון דובנוב אמר בכנס היהודי מ-8 ביוני 1917: 'אמנם, גם מקרבנו יצאו כמה דמוגים, והם הצטרפו לגיבורי הרחוב ונביאי השוד. הם מופיעים בשמות בדויים רוסיים כי מתביישים במוצאם היהודי (טרוצקי, זינובייב ואחרים), אולם רווקא שמוותיהם היהודיים הם הברויים: אין להם שורשים בעמנו'.³⁴ אולם אין כל ספק שהיהודים היו מעוניינים בקיבוע תוצאות המהפכה הדמוקרטית, נושא שדיבר עליו בשעת המועצה הממלכתית במוסקווה באוגוסט 1917 איש הבונד רפאל אברמוביץ':

רק יצוב מלא של ניצחונות המהפכה, רק דמוקרטיזציה מלאה ונחרצת של כל החיים במדינה יוכלו לשים קץ לנצח לדיכוי של העם היהודי ברוסיה ולהבטיח לו [...] שלטון עצמי לאומי [...] לכן הפועלים והעמלים היהודים מעוניינים מקרב לב בחיזוק העיתיד

32 О.В. Будницкий, 'В чужом пиру похмелье: Евреи и русская революция', О.В. Будницкий (ред.-сост.), *Евреи и русская революция: Материалы и исследования*, Москва, Иерусалим 1999, pp. 3–21

33 יש כאן משחק מילים עם המילה הרוסית בליברדה – דברי הבל (הערת המתרגמת).

34 С.М. Дубнов, *Книга жизни*, Санкт-Петербург 1998, p. 383

35 Государственное совещание: Стенографический отчет, Москва–Ленинград 1930, p. 184

36 Аронсон (above note 28), p. 10

37 הידיעות בנוגע למפלגות היהודיות בשנת 1917 מתבססות על העבודות האלה: Аронсон, (above note 28), pp. 1–21; И.Б. Шехтман, 'Еврейская общественность на Украине (1917–1919 гг.)', *ibid.*, pp. 22–43; Z. Gitelman, *Jewish Nationality and Soviet Politics*, Princeton 1972, pp. 71–75; *Программы политических партий России, Конец XIX–XX вв.*, Москва 1995 על היווצרותן של המפלגות היהודיות ומציעיהן ראו גם הקדמה לכרך הנוכחי: ו' לויך, "הרחוב היהודי" באימפריה הרוסית לקראת 1914.

38 ביידר (לעיל הערה 22), עמ' 193.

ככלל, הפוליטיקה של הונד הלכה בתלם של המגנשיקים. באשר לבעיית היהודיות הייחודיות, התנגדו הבונדאים ל'דומנטיקה האוטופית' של הציונים, 'קבלני המטשה הקלריקליים של הבורגנות', והכירו ביידיש ולא בעברית כשפתם של המוני העמלים היהודים. אחרי מחפכת פברואר יצא הונד במחדה נגד הכולשיביקים, ובאחד הגיליונות הראשונים של העיתון המפלגתי המרכזי ה'ארבייטער שטימע' כינה את הלניזם מחלה שלקחה בה המהפכה הרוסית כבר מצעדיה הראשונים.³⁹

במאי 1917 התמזגו מפלגת הפועלים היהודית הסוציאליסטית והציונים הסוציאליסטים (מפלגת הפועלים הציונית הסוציאליסטית) למפלגה אחת – מפלגת הפועלים היהודית הסוציאליסטית המאוחדת ('פארטייניקטע'). המפלגה נהנתה מהשפעה מסוימת באוקראינה, ומכל המפלגות הכלל-רוסיות הייתה קרובה ביותר למפלגת הס.ר. ועמה גם התייצבה בגוש אחד לבחירות לאספה המכוננת.

מפלגת פועלי ציון, המיוזג האידאולוגי של מרקסיזם וציונות, הכריזה על אופייה הפרולטרי המובהק. ערב מהפכת פברואר מנתה המפלגה 2,500 חברים, ואילו לקראת קיץ 1917 עלה מספר חבריה ל-12,000 איש. בסוגיות הכלל פוליטיות הייתה מפלגת פועלי ציון קרובה למגנשיקים-האינטרנציונליסטים. אחרים מחברי המפלגה אהרו את הכולשיביקים, אולם הרכיב הציוני של מצעה הייתה מתסום כלתי עברי לכינונה של ברית מלאה ביניהם.

הפאליסקפארטיי מייסדו של שמעון רובנוב נאבקה על אוטונומיה יהודית לאומית ותרבותית אקסטריטוריאליה הגשענת על קהילות דמוקרטיות מאורגנות מחושי. המפלגה נותרה קבוצה קטנה של אינטלקטואלים יהודים, 'מפלגת האנשים הכלתי מפלגתיים', על פי העדתו השנונה של אחד מבני התקופה.⁴⁰ אף שהמפלגה לא זכתה לתמיכה המונית של הבורחים בכל זאת בשנת 1917 הוגשמו רעיונותיה במציאות דרך ארגון מחושי של הקהילות היהודיות והבחירות לכינוס הכלל-יהודי ברוסיה.

לבסוף, הקבוצה העממית היהודית הקטנה אך בעלת ההשפעה, מפלגת 'אקרטס היהודים', תמכה ברעיון שוויון הזכויות המלא של היהודים ומתן היתר לניהול חיי רת עצמאיים. כולל שיפור אופיים הרחי של בני הספר היהודיים ומתן אפשרות לנהל את ההוראה בשפות עברית ויידיש. הקבוצה העממית היהודית לא ררשה מתן אוטונומיה לאומית. השפעת הקבוצה הייתה נעוצה גם באישיזום של מנהיגיה – המשפטנים המפורסמים והשתדלנים בענייני היהודים מקסים ויגבר וגנריך סליוברג.

הבחירות להנהגת הקהילות הדמוקרטיות הלאומיות היהודיות החושות (שלא

C. Агурский, *Еврейский рабочий в коммунистическом движении (1917–1921)*, 39
 Минск 1926, p. 19; Gitelman (above note 37), p. 92
 Gitelman, *ibid.*, p. 74

כבקהילות הרוניות הישנות), והבחירות לכינוס הכלל-יהודי ברוסיה ולאספה המכוננת, שנערכו בסוף 1917 ובתחילת 1918, הראו ש'הרחוב היהודי' מעדיף את הציונים. כך, בבחירות לכינוס הכלל-יהודי ברוסיה (שלא התקיים מחמת הפיכת אוקטובר) זכו הציונים ב-60% מהמושבים בקירוב, בעוד המפלגות הסוציאליסטיות זכו כולן ביחד ב-25% מהמושבים ואילו המפלגות הדתיות זכו ב-12% מהמושבים.⁴¹ להצלחתם המסחררת של הציונים בבחירות השונות סייעה הצוורת בלפור ב-2 בנובמבר 1917, שפורסמה שבע יאוד שנתמה, ובה הוכרו על כוונת ממשלת בריטניה לסייע להקמתו של בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל. רבים מיהודי רוסיה קיבלו את ההצוורה באופטימיות יתרה.

בה בעת לא ניתן לדבר על מדיניות יהודית אחידה כלשהי. התקוות לכך שהגוף המייצג העליון, שייבחר בכינוס הכלל-יהודי, ינהל מדיניות יהודית לאומית מאוחדת היו אשליה. הדבר לא היה קורה גם לו התקיים הכינוס. המחלוקות הפוליטיות בין המפלגות השונות היו עמוקות מדי, ועמוקים מדי היו גם הפועים התרבותיים והתרבותיים.⁴² השתתפותם הפעילה של היהודים במפלגות הפוליטיות הלאומיות עלתה בהרבה על תבואתם במפלגות הכלל-רוסיות, שלא לדבר על חלקם במפלגת הכולשיביקים. 'תונית החיים התרבותיים והפוליטיים של היהודים', כפי שמציין בצדק צבי גישלמן, יצרה מכשולים פסיכולוגיים וממסדיים לחידתם של הדעיונות והארגונים הכולשיביקים [בקרב הציבור היהודי]. הקהילות היהודיות אודגו מחדש ועסקו כעת לבד מהסוגיות הרוניות גם בבעיות של תרבות השכלה. בני הספר היהודיים, ארגוני החסר, העיתונים וכתבי העת, הלהקות והחוגים בתחומי המוזיקה והתאטרון החלו לצוץ כפטריות לאחר הגשם.⁴³

יהודים החלו להשתתף במאבק המזוין נגד 'גנע הכולשיביים' מיד לאחר הפיכת אוקטובר. הסטראטיפים שעוצבו בתודעה החברתית ובספרות ההיסטורית מונים את היהודים באופן אוטומטי כ'תומכי הכולשיביקים'. למעשה נלחמו היהודים, לפחות בתחלה, משני צידי המתרס. בראשית נובמבר 1917 נקברו בבית הקברות היהודי 'פראברני'נסקיה' (Преображенское еврейское кладбище) בפטרבורג 50 חללים, ובהם 35 צוערים שנפלו בקרב על בית הספר הצבאי ע"ש הנסיך הגדול לרימיר ועל מרכזיות הטלפון.⁴⁴ צוערים יהודים השתתפו גם בהגנה על ארמון

ibid., pp. 78–79

41 А.А. Гольденвейзер, 'Из Киевских воспоминаний', *Архив* (above note 37), p. 92
 42 בסוגיה זו ראו לדוגמה: *Архив*, Берлин 1922 (Репринтное воспроизведение, 5–6, Москва 1991), pp. 189–190, 200–201

43 D. Segal, (above note 37), p. 70

44 כאן נוצט על פי: "Смерки свободы": о некоторых темах русской

החודף.⁴⁵ במלחמה נגד השלטון הבולשביקי השתתפו יהודים רבים שהיו חברי המפלגות הסוציאליסטיות הכלל-רוסיות. כך, יו"ר הצ'קה של פטרוגרד משה אוריזקי נהרג בידי חבר מפלגת הסוציאליסטים העממיים לאוניד קאניגסר, ואילו חברת הס.ר. פניה קפלן התנקשה בחייו של לנין.

בכל מה שנוגע למפלגות היהודיות, כולן למעשה דאו את ההפיכה במבט שלילי. העיתון הציוני 'טאגבלאט' מתח קו גבול ברוד בין שתי המהפכות של שנת 1917: 'בחודש מרס הייתה המהפכה עממית במלוא מובן המילה. המהפכה הנוכחית היא אך ורק קונוניית חיילים'.

בישיבת החירום שקיימה לשכת הוועד המרכזי של הבונד לאחר ההפיכה הבולשביקית ב-7-9 בנובמבר 1917 בעיר מינסק, התקבלה ההחלטה להטיל על הבולשביקים את 'האחריות הפוליטית המלאה [...] בעבוד המרד ומלחמת האזרחים שהחלו בה בניגוד לרצון הרוב של הדמוקרטיה המהפכנית, שבועיים לפני הבחירות לאספה המכוננת, בעוד מטרת הארגון מחדש של השלטון יכלה להיות מושגת בדרכי שלום, על ידי מאמץ משותף ומאוחד של כל הדמוקרטיה המהפכנית'. בהחלטה נאמר גם ש'הטרור הבולשביקי, הנסמך על דיקטטורה צבאית של חיילים חמושים, מהווה סכנה גדולה יותר למהפכה ופותר פתח לכינונה של דיקטטורה צבאית אנטי-מהפכנית'.⁴⁶

החוגים היהודיים בעלי האודיינטציה הלאומית שאפו להתברל מהמנהיגים הבולשביקים ממוצא יהודי. ב-26 בנובמבר 1917, באספת הציונים שהתכנסה בפטרוגרד, אמר מיכאיל שוורצמן: 'אנו רוצים שלא כל העם היהודי יישא באחריות בגלל אותם הפורשים מהיהדות שממלאים כעת תפקיד מתועב כאנסים, אלא שאנשי חמס אלה יישאו באחריות לפשעיהם בפני העם כולו'.⁴⁷

אולם להתברל מהבולשביקים היהודים הייתה משימה קשה למדי, שכן שמותיהם נישאו בפי כול. ב-7 בינואר 1918 רשם שמעון רובנוב ביומנו:

אבל לנו (היהודים) לא ישכחו את השתתפות המהפכנים היהודים בטרור הבולשביקים. חברי לנין למעשה: טרוצקים, זינובייב, אוריזקים ואחרים יאפילו עליו. את סמולני

(כבר עתה) מכנים כסתר⁴⁸ 'מרכז היהודונים' (Центрожид). לאחר מכן ידברו על כך בקול רם, ושנאת היהודים תשתרש עמוק בכל השכבות של החברה הרוסית [...] [הם] לא יסלחו. הקרקע לאנטישמיות מוכנה.⁴⁹

דובנוב טעה רק בדבר אחד – הקרקע לאנטישמיות הונחה עוד הרבה קודם לכן.

בין ה'אדומים' ל'לבנים'

היהודים והשלטון הסובייטי

בתחילת 1917 נמנו בין חברי המפלגה הבולשביקית קרוב לאלף יהודים – 4.3% מכלל חברי המפלגה, שכללה בינואר 1917 23,600 איש בסך הכול. לקראת תחילת 1921 עלה מספר היהודים בקרב הבולשביקים כמעט פי שבעה עשר וחצי (17,400), אולם יחסית למספר הכולל של חברי המפלגה, הנוכחות היהודית 'ידדה עד ל-2.5%'.⁵⁰ בה בעת לא מעט יהודים נמנו עם העילית הבולשביקית: הדמויות הבולטות ביותר היו הקומיסר העממי לענייני צבא לב טרוצקי (ברונשטיין), יו"ר הוועד הפועל המרכזי הכלל-רוסי יעקב סברדלוב, ה'פרוקונסולים' של מוסקוה ופטרוגרד לב קמנב וגריגורי זינובייב. תפקיד חשוב מילאו היהודים במנגנון המפלגתי בפטרוגרד ובמועצת העיר. בספטמבר 1918 הם היו 9% מכלל עובדי המפלגה בעיר, אולם בקרב העובדים הבכירים היו היהודים יותר ממחצית העובדים (54%). בשנת 1918, על פי הערכתו של מיכאל ביידר, חלקם של היהודים בוועד העירוני והמחוזי של המפלגה הקומוניסטית הרוסית (של הבולשביקים) הגיע ל-45%, והצטמצם לקראת 1921 למחצית – עד ל-22%. ייתכן כי צדק המנהיג הציוני אברהם אידלסון (אילון) שניסה להסביר את העלייה התלולה במספר היהודים במסדרונות השלטון הבולשביקי בכך שרוב האנשים המשכילים בקרב הדמוקרטיה וההמון היו יהודים. ככל שחלקם של רובדי החברה הנמוכים בשלטון הלך וגדל כן גבר מטבע הדברים גם תפקידם של היהודים.⁵¹

הדברים נראו אחרת ברבדים התחתונים של המפלגה. בשנת 1919 היו היהודים 2.6% מחברי המפלגה הקומוניסטית בפטרוגרד, לעומת היותם 1.8% מכלל אוכלוסיית

48 סמולני – בניין המכון לבנות אצולה ששימש מטה המפלגה הבולשביקית בפטרוגרד. באוקטובר 1917-מרס 1918 שימש משכן הממשלה הסובייטית.

49 Дубнов (above note 34), p. 397

50 Г.В. Костырченко, *Тайная политика Сталина: Власть и антисемитизм*, Москва 2001, p. 58; Ю. Ларин, *Евреи и антисемитизм в СССР*, Ленинград 1929, p. 111; *Большая Советская Энциклопедия*, Изд. 1-е, т. 24, p. 98

51 ביידר (לעיל הערה 22), עמ' 70-72.

ежедневной печати 1917-1918 гг.', *Минувшее: Исторический альманах*, Вып. 3, Москва 1991, p. 193

45 А. Синегуб, 'Защита Зимнего Дворца (25 октября-7 ноября 1917 г)', *Архив русской революции*, 4, Берлин 1922 (репринт. изд. 3-4, Москва 1991, pp. 122, 158-159, 172, 180, 182

Агурский (above note 39), p. 24

47 מצוטט על פי: 194 (above note 44), p. 194

פטרודגרד, ואילו הרוסים מנו 74.2% במפלגה ו-92.6% באוכלוסייה, הלטים - 10.6% ו-0.7%, הפולנים - 6.3% ו-4.2% בהתאמה.⁵² חלקם של היהודים במנגנון המפלגתי והסובייטי ניכר גם בערים האחרות. שמעון דימנשטיין מביא את דברי לנין, אשר אמר:

שירות גדול למהפכה עשתה גם העובדה, כי עקב המלחמה נקלעו חלק ניכר של האינטליגנציה היהודית בעלת השכלה תיכונית לערים רוסיות. הם הכשילו את החרם הכללי, אשר נתקלנו בו מיד לאחר מהפכת אוקטובר ואשר היה מסוכן לנו עד מאוד. האלמנטים היהודיים, אם כי לגמרי לא כולם, לא נתנו יד לחרם הזה ובכך עזרו למהפכה ברגע הקשה.⁵³

אין להתפלא אפוא על הורם הגובר של היהודים לשירות הסובייטי. ראשית, שלא כרוב האוכלוסייה, לא יכלו היהודים להימלט לכפר ולחכות שם עד יעבור זעם. אם בתקופת הקומוניזם הצבאי⁵⁴ הצטמצמה אוכלוסיית פטרודגרד ברבע, אוכלוסייתה היהודית הצטמצמה ליותר ממחצית (2.5) ועל פי נתונים אחרים פחתה כמחציתה. בתנאים של חיסול היוזמה הפרטית היה השירות הממלכתי למעשה המוצא היחיד להשגת אמצעי קיום. הדבר היה נכון ביתר שאת לפלטים אשר מילאו את ערי הבירה והתקיימו על פי רוב על חשבון ארגוני הצדקה (שקרו בשנים הראשונות של המהפכה). עתה זכו לבסוף בהזרמות שלהם. הסיכוי של יהודים לבנות קריירה כזו היה גבוה הרבה יותר מאשר אחרים, בגלל היעדר קשרים קודמים, ברוב המקרים, עם המשטר הישן. לימים כתב המנשיק הידוע סט' איבנוביץ' (שמעון פורטוגייס), בדיונו על 'היהודים והדיקטטורה הסובייטית', גם על כך שאחוז 'משוללי הזכויות' על פי המוצא החברתי בקרב היהודים היה גבוה יותר מאשר בקרב כל עם אחר ברחבי רוסיה:

מכות מצרים שהוטלו על ראש היהודים, לא כעל יהודים כי אם כעל בודגנים, מומשו במידה רבה בעזרתם של סוכנים יהודים מקרב הבולשביקים היהודים ועריקים יהודים ממפלגות אחרות. ברוב רובם של המקרים רדפו, עינו והשפילו את ה'בורגנים' האלה בני אותו הרחוב היהודי עצמו, שפותו על ידי הבולשביזם. המענה והרודף הזה לא היה 'דבר אחר' אלא אותו 'ענקל שלנו' בנו של ר' משה מכתריאלובקה, בחור לא מוזיק,

52 В. Бурцев, 'Евреи и большевизм', *Общее дело* (Париж), 61 (1919)
 53 С. Диманштейн, 'Введение', Н. Ленин, *О еврейском вопросе в России*, [Харьков] 1924, pp. 17-18
 54 'הקומוניזם הצבאי' היה כינוי למדיניות הפנים של השלטון הסובייטי בשנים 1918-1921. פירושו היה הלאמת התעשייה, ריכוז הכלכלה, איסור המסחר הפרטי, הנהגת חובת עבודה והחרמה של מוצרי מזון מאיכרים. ראו, למשל, ספרו של סרגיי פאוולוצ'נקוב (Павлуоченков), להלן, הערה 80.

שבשנה שעברה נכשל במבחן הכניסה ללימודי רוקחות, אולם בשנה הזאת עמד יפה במבחנים במקצוע ההשכלה הפוליטית.⁵⁵

כמובן, בין הבולשביקים ממוצא יהודי היו לא רק שוליות שכשלו ברוקחות. בהרכב הממשלה הסובייטית בשנים 1918-1920, שלושה מבין הקומיסרים של העם (שרים) היו יהודים. הקומיסרים של העם באותה התקופה היו 15 רוסיים, פולני אחד, גאורגי אחד ולטבי אחד - בסך הכול 21 איש (ללא חברי הס.ד. השמאליים). בחודשים אפריל-מאי 1919 היו היהודים קצת יותר מחמישית - 21% (24 איש מתוך 114) מחברי הקולגיות של הקומיסריונים העממיים. גם כאן היו הרוב רוסיים - 76 איש.⁵⁶ היהודים היו שכבה בולטת במיוחד בתחומים אחדים. כך, כל עובדי המחלקה לפרסום החוקים שעל יד הממשלה בשנת 1918 היו יהודים.⁵⁷ לא מעט יהודים נמנו עם העובדים הבכירים והטכניים במשרדי קומיסריון העממי למשפטים.⁵⁸ רק אחרים מהם היו חברי המפלגה הבולשביקית.

הדעה הרווחת באשר לנוכחות הבלתי מידתית של היהודים בוועדה הכל-רוסית המיוחדת למאבק במתנגדי המהפכה ובחבלה (ווצ'קה) אינה מבוססת כלל, שכן היהודים היו אוכלוסייה עירונית פעילה והיו להם סיבות טובות לנקום במשטר הישן. בהנהגה העליונה (הקולגיה של הווצ'קה) נמנו בשנים 1917-1920 ארבעה יהודים מתוך שלושים חברים (גנדין [חנוך] יגודה, גריגורי זקס, גריגורי מורוז, סטניסלב מסינג). בקיץ 1920 ההרכב הלאומי של המחלקות הסודיות של צ'קה בי-32 פלכים היה כדלקמן: 1,357 רוסיים (75.2%), 137 לטבים (7.6%) ו-102 יהודים (5.6%).⁵⁹ בסוף שנות העשרים, מתוך כ-50,000 עובדי הסניפים המחוזיים של הווצ'קה, היה שיעורם של הרוסיים 77.3%, של היהודים - 9.1%, של הלטים - 3.5%, של האוקראינים 3.1%, וביחד - 93.6%.⁶⁰ באותה תקופה תפסו היהודים עמדות מפתח במנגנון המרכזי של הווצ'קה במוסקווה ובפטרודגרד. משה אוריזקי היה יו"ר הצ'קה של פטרודגרד. הסגן השני של פליקס דרוז'ינסקי, יושב הראש הראשון של הווצ'קה, היה יגודה (הסגן הראשון היה ויאצ'סלב

55 Ст. Иванович, 'Евреи и советская диктатура', *Еврейский мир: Ежегодник на 1939 год*, Москва-Иерусалим 2002, p. (מצוטט על פי ההוצאה מחדש: 1939).
 56 Е.Г. Гимпельсон, *Советские управленцы 1917-1920 гг.*, Москва 1998, pp. 85, 94
 57 ГАРФ, ф. 1235, оп. 93, д. 41, л. 115
 58 ГАРФ, ф. 1235, оп. 93, д. 72, л. 418-420
 59 Л. Кричевский, 'Евреи в аппарате ВЧК-ОГПУ в 20-е годы', *Евреи и русская революция*, О. Будницкий (ред.-сост.), Москва 1999, p. 330
 נציגי 20 לאומים אחרים.
 60 А.Л. Литвин, *Красный и белый террор в России, 1918-1922 гг.*, Казань 1995, p. 53; Кричевский (above note 59), p. 331

יהודי רוסיה בתקופת מלחמת העולם הראשונה והמהפכה

מנז'ינסקי). בקולגיה של הצ'קה במוסקווה, אשר נוסדה בדצמבר 1918 בראשותו של דודז'ינסקי וכללה חמישה אנשים, נכללו שני יהודים – בוריס ברסלב, שמילא בפועל את תפקיד היושב ראש עד אפריל 1919, ויעקב יודובסקי – יהודי מומר שפיקד על ההוצאה להורג של האימפרטור ניקולאי השני ומשפחתו.⁶¹ על סמך הנתונים שהובאו לעיל אפשר להסיק שחלקם של היהודים בקרב עובדי הווצ'קה לא עלה על חלקם במנגנון הסובייטי, המפלגתי והצבאי-הפוליטי.

אולם לא האחוזים היו עצם העניין, שכן אלו היו מתונים למדי, אלא השירות של יהודים במטרה החשאית. זו הייתה תופעה חדשה לחלוטין ברוסיה ולא יכלה שלא להכות בתדהמה את האורח הממוצע.

היבסקציה והמאבק על הקמת 'הדיקטטורה של הפרולטריון ברחוב היהודי'

הבולשביזם לא זכה לאהדה בקרב הפועלים היהודים, לא כל שכן לאהדתה של 'הבורגנות הזעירה'. בשנת 1917 עלה מספרם של חברי הבונד בלבד על מספרם של כל היהודים חברי המפלגה הבולשביקית פי עשרה ויותר. הבולשביקים לא ניהלו כל הסברה פוליטית בשפת היידיש בקרב 'הפרולטריון היהודי' טרם עלייתם לשלטון. רק עם עלייתם לשלטון נוכחו ראשי הבולשביקים שההמון היהודי מתבולל הרבה פחות ממה ששיערו, וכי בהמון היהודי תלויה הצלחת השלטון הסובייטי בערים שלאורך הגבול המערבי. לכן, כדי לקיים את הפעילות הנדרשת בקרב ההמון היהודי, הוקם בינואר 1918 הקומיסריון לעניינים לאומיים יהודיים, הידוע בשמו המקוצר 'הקומיסריון היהודי' (ברוסית: Евком), במסגרת הקומיסריון העממי לעניינים לאומיים. חברו של לנין שמעון דימנשטיין מונה למזכיר הקומיסריון היהודי. ביולי 1918 נוסד בעיר אורול הסניף היהודי הראשון של המפלגה הקומוניסטית הרוסית (של הבולשביקים), אחר כך קמו סניפים נוספים כאלה בעוד שנים עשרה ערים. באוקטובר 1918 התקיימה הוועידה הראשונה של עסקני היבסקציות והקומיסריונים היהודיים. בוועידה השתתפו הקומוניסטים (רוב הצידדים) והבלתי מפלגתיים, בעיקר מורים לידיש ופעילי תרבות היידיש. בהתייעצות הסיעה הקומוניסטית בוועידה נבחרה הלשכה המרכזית של היבסקציה, בת שבעה חברים, שבראשה עמד, למעשה, שמעון דימנשטיין.

המטרה העיקרית של הקומיסריון היהודי ושל היבסקציה הייתה להקים את 'הדיקטטורה של הפרולטריון ברחוב היהודי'. לשם כך היה צריך לחסל את מועצות הקהילות היהודיות שנבחרו בסוף 1917, את הארגונים הצייוניים, ואת המפלגות

מקסים מ' וינבר כשר בממשלת קרים, 1919. הארכיון הממלכתי של הפדרציה הרוסית, אוסף מ"מ וינאוור.

שמעון מ' דימנשטיין, יושב ראשה לשכה המרכזית של היבסקציה, 1918-1919. הארכיון הממלכתי של הפדרציה הרוסית, אוסף ש"מ דימנשטיין.

'הקרבה למען האינטרנציונל'. כרוזה של לשכת הידיעות של צבא המתנדבים (ОСВАГ). טוד עליין (משמאל לימין): אלכסנדר פ' קרנסקי, משה אוריזקי, יעקב מ' סברדלוב, גריגורי י' זינובייב, ולדימיר א' לנין, לב ד' טרוצקי, לב ב' קמנב, קרל ב' ראדק. טוד אמצעי (מימין לשמאל): כריסטיאן ג' רקובסקי, אנטולי ו' לונצ'רסקי.

МЧК, Из истории Московской чрезвычайной комиссии: Сборник документов 61 (1918-1921 гг.), Москва 1978, p. 5

ב־1 בספטמבר 1919 עזבו אנשי הווצ'קה חיפושים במשרדי הוועד המרכזי של הסתדרות צייני רוסיה בפטרוגרד. חברי הוועד המרכזי נעצו (וליוס ברוצקוס, שלמה גפנשטיין, אויולד זיידמן, אלכסנדר רופורט, ראובן רובינשטיין, נחום שכונביץ') וקופת ההסתדרות הוחזקה. מעצרים נערכו גם במוסקבה. העצורים שוחררו אחרי מעצד של ימים ספורים עד חודש וחצי, ואילו החותם מעל דירת הוועד המרכזי הוסר רק כעבור חמישה חודשים.⁶⁷ באודסה אמרה הצ'קה הפלכית את מנהיגי ההסתדרות הציונית בהשד לקשרים עם צבא המתנדבים (הלבנים) ועם ארצות ההסכמה, והציונים משה ליק, יבזה בגרוב ומ"ל מאנוסון הוצאו להורג בירייה.⁶⁸

ליק ובגרוב הוצאו להורג לא בתור ציונים אלא בתור קפיטליסטים, במהלך 'המרוץ האדום'. בגרוב, לרוע מזלו, נמנה עם סוחר הגילדה השנייה, ואילו ליק היה 'בעל חזן גדול' כהגדרתם של אנשי הצ'קה. בקבוצת המוצאים להורג בליל 13.7.1919, שמתנה יותר משמונים איש, נכללו גם הסוחרים אנשי הגילדה הראשונה והשנייה, או פשוט 'סוחרים'; פייסל בורנשטיין, לוח פמינר, שעיה פונוזו, שמואל כלפה, יוסף ש"ן, אהרון ינקיליב ויעקב ווסוביץ'. באותו הלילה הוצאו להורג בירייה גם 'הקונטר-מהפכן' יצחק זאיב וישעיהו בלופולסקי באשמת היותו 'סוכן הריגול הנגדי של צבא המתנדבים'. במהלך מלחמת האזרחים אדעו כמובן 'גסים' שונים, אולם בכל זאת קשה למיין יהודי ששירת בריגול הנגדי מטעם הלבנים. למען האמת יש לומר כי גם הבולשביקים לא נהגו בהתמנות יתרה כלפי אנשיהם. ההבדל היה בכך שהם הוציאו להורג את אנשיהם בעוון עברות מוגדרות, ולא כאמצעי מנע או בתגובה למשהו. כך, יחד עם ה'בורגנים' וה'קונטר-מהפכנים' הוצאו להורג בעוון 'גנבה המונית של עורות' ספקי הארמיה החמישית - הקומוניסטים לוח קלייטמן, יצחק לנסקי (אברמביץ') והבלתי מפלגתי הירש לופשינר.⁶⁹

הבולשביקים ואנשי היבסקציה חשרו בציונים כקשרים עם ארצות ההסכמה (בגלל הצהרת בלפור) ובתמיכה במהפכת הנגד. מעניין מאוד העצורים בפטרוגרד, שלמה גפנשטיין, הואשם, ממש ברוח שיגעון הריגול מתקופת מלחמת העולם הראשונה, בהעברת מידע סודי ללונדון מרתף ביתו.⁷⁰ באפריל 1920 נעצרו במוסקבה 75 צירים ואורחים של הוועידה הציונית, שהתקיימה במוזאון הפוליטכני הייתה הוועידה הכלל־רוסית הראשונה אחרי הוועידה שהתקיימה במאי 1917. העצורים שוחררו במהרה מלבד יוליוס ברוצקוס, גדליה גיטלסון, אברהם אידלסון (אילון), ראובן רובינשטיין, יוחאאל

67 מאר, שם, עמ' 506-507; בייז, שם, עמ' 158; קוסטיצ'נקו, שם, עמ' 69.
 68 И.Б. Шехтман, *Поэмы Добровольческой армии на Украине (к истории в 1919-1920 гг.)*, Берлин 1932, p. 284
 69 <http://swolkov.narod.ru/doc/kt/47-2.htm>
 70 מאר, שם, עמ' 506; בייז, שם, עמ' 158; קוסטיצ'נקו, שם, עמ' 69.

הסוציאליסטיות היהודיות. הקומוניסטים היהודים, שמאחוריהם ניצב כל כוחו של השלטון הסובייטי, הצליחו בסופו של דבר להשיג מטרה זו.⁶² את הצו המודרני על פיזורן של הקהילות האוטונומיות היהודיות ושל הוועד המרכזי של ה'כין סגן יו"ר הלשכה המרכזית של היבסקציה וחבר הקולגיה של הקומוניסטים היהודי שמואל אורסקי, אישר הקומיסר העממי לעניינים לאומיים יוסף סטלין, והוא נכנס לתוקפו בינו 1919. בצו הואשמו היהודים ובחינוך הורג הבא של היהודים ברוח אנטי־פורטלרית. של המוני הפועלים היהודים ובחינוך הורג הבא של היהודים ברוח אנטי־פורטלרית. הקהילות יועדו לפיזור ורכושן והאמצעים הכספיים שלהן היו צריכים לעבור לידי הקומוניסטים היהודיים המקומיים.⁶³ 'אנו בשוחים', כתב ליננשטיין כשהוא מסייע ברימויים מקראיים, 'שלא עגל הזהב של ארצות ההסכמה ינצח את הרעיון של שלטון הסובייטים, אלא לזכר, משה שלנו (לנץ) יסחן את עגל הזהב לאפר (אולי בפשטות על ידי החרמת הרכוש) [...] על ידי פיזור הקהילות אנו מקרבים את ניצחון הקומוניזם'.⁶⁴ שמעון דובנוב רשם ביומנו, אחרי שקרא את הצו ה'אידישטי', כהגדרתו, של הקומוניסטים היהודי על סגירת המועצות האוטונומיות של הקהילות היהודיות והנהלתן המרכזית במוסקבה: 'הנוכלים הללו החליטו לבטל לתמיד את האוטונומיה הלאומית בת 2,500 השנים. גמדים עלובים'.⁶⁵ אחד כך בא תורם של הציונים. בחור שהפיץ רימנשטיין ואשר ליווה את פיזורן של הקהילות היהודיות נכתב גם על חיטולם הצפוי של 'ארגונים בורגניים' יהודיים אחרים של הארגונים הציונים: 'תבנות' 'החלוק' ואחרים. בהתחשב בכירה הכין לאומית בתנועה הציונית מחד גיסא, ובאייכולתה לזר בכפיפה אחת עם האידיאלוגיה הקומוניסטית מאידך גיסא, קיבלה התנועה הבולשביקית החלטה ברוח משפט שלמה: להיאבק בציונים 'בלי הכרזת מלחמה', באמצעות מאסרי סתר ולהץ ארמיניסטרטיבי. לשם כך הוקם 'המזרח היהודי' במחלקה הסודית של הווצ'קה ב־1919.6.27.⁶⁶

62 על פעילותם של הקומוניסטים היהודי והיבסקציה ראו: Beizer (above note 37); Gitelman (above note 50), pp. 60-66; Костыриченко (above note 22), pp. 60-66; 'מ' אלשול', היבסקציה בברית המועצות (1918-1930), תל אביב 1980; בייז (לעיל הערה 22), עמ' 73-85; קוסטיצ'נקו (לעיל הערה 50), עמ' 60-87. פעילותם של המוסדות הסובייטיים היהודיים לא מוצתה רק בחיטול המתחים אלא גם כוונה לפתרון בעיות חברתיות של האוכלוסיה היהודית: עזרה לפליטים ולמובטלים, סכסוך של מסדות חינוך ותרבות (בתי יתומים, גני ילדים, בתי ספר, האסירות וכו'), כמובן, הבולשביקים ראו כמוסדות החינוך והתרבות שהם מינעו צינור להפצת האידיאלוגיה הקומוניסטית.

63 Известия, 19 июня 1919
 64 1919 21 июня, Жизнь национальной, 428; Запись от 21 июня 1919 г.
 65 Дубнов (above note 34), p. 428; Запись от 21 июня 1919 г.
 66 יצחק מאר, התנועה הציונית ברוסיה מראשיתה ועד ימינו, ירושלים תשמ"ו, עמ' 504-506; בייז (לעיל הערה 22), עמ' 156-158; קוסטיצ'נקו (לעיל הערה 50), עמ' 67-68.

סטימצקי נחום שכנוביץ', שנידונו לחמש שנות עבודת כפייה ללא מאסר, ואפרים ברבל שנידון לשישה חודשים. כולם זכו לחנינה לאחר התערבותם של נציגי הג'וינט האמריקני, הרי פישר ומקס פיין, שניתלו באותו הזמן משא ומתן עם הממשלה הרוסית למתן סיוע ליחידים קרובות הפוגרומים. התנועה הציונית נאלצה לרדת למחתרת, ואילו רוב מנהיגי הידועים היגרו לחוץ לארץ.

היהודים והתנועה הלבנה

בין היהודים, בעיקר יהודי רוסיה הדרומית, היו מי שתשתתפו בתנועה הלבנה. בתחילה נראה הדבר הגיוני למדי: הלבנים תמכו בחקיקה של הממשלה הומונית, הצהרותיהם היו ליברליות באופן יחסי, ולא מעט מחברי מפלגת הקרטים נמנו עם היועצים הפוליטיים של הגנרלים שתנהיגו את התנועה הלבנה. הכוח המזוין הראשון של הלבנים (צבא המתנדבים) נערך בנובצ'רסק, בירת הקוקזים של הרוז, וברוסטוב שעל הרוז, שהייתה בה אוכלוסייה יהודית משפיעה וניכרת למדי. בימיו מונחק ביותר של עמדתם של החוגים היהודים בעלי ההשקפה האנטי-בולשביקית סיפק התעשיין והפוליטיקאי אברהם הלפרין בכרותו עוד בנובמבר 1917: 'מושב להציל את רוסיה יחד עם הקוקזים מאשר להביא לאבדנה יחד עם הבולשביקים'.⁷¹ ב-13 בדצמבר 1917 העניק הלפרין 800,000 רובל לאסאמן הקוקזים של הרוז אלכסי קאלדין לצורך יחידת הלחמה הפרטיזנית של הקוקזים. הכסף נאסף בראש ובראשונה בקרב התעשיינים היהודים. הלפרין השתתף אישית בכוחות המזוינים של הקוקזים, הוא שימש זמן-מה מנהל של אגף התעמולה בפלוגת הגנרל עמנואל סמילשוב, שרכים מחבריה היו מתנדבים מקרב היהודים הצעירים. 200,000 רובל לארגון צבא המתנדבים תרם המתנדס והתעשיין הגרול בוריס גורדון.⁷²

תרומות של היהודים לצורכי הכוחות המזוינים האנטי-בולשביקים נאספו גם בסביר. במאי 1919 תרמו הקהילה היהודית של העיר אופה והמועצה היהודית של העיר טומסק 100,000 רובל כל אחת לצורכי צבאו של הארמירל אלכסנדר קולצ'ק. בסך הכול תרמה הקהילה היהודית של העיר טומסק סכומים ניכרים לטובת התנועה הלבנה. איסוף תרומות לצורכי הצבא קיימו גם המועצות הקהילתיות של הערים אומסק

71 O. Budnitskii, 'The Jews in Rostov-on-Don in 1918-1919', *Jews and Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe*, 3 [19] (1992), p. 19
72 В. Амфилятев-Кадашев, 'Страницы из дневника', публ. С.В. Шумихина, Москва-Санкт-Петербург 1996, pp. 568, 623

וייקטרינבורג.⁷³ קשה לשפוט עד כמה זה היה ביטוי להתלהבות אותנטית או תשלום דמי חסות. היהודים השתתפו במאבק נגד הדיקטטורה של הבולשביקים גם בערי הבירה. כך, חבר מפלגת הסוציאליסטים העממיים, אביד מסרד גאורגי הקודש סגן-משנה אלכסנדר וילנז'ין הוצא להורג בידי הבולשביקים בשל השתייכותו לבית המגנה על המלכת והחידות של בוריס סאבינקוב מנהיגה של מפלגת ס.ר.. אחריים מהקצינים היהודים בשורות צבא המתנדבים השתתפו במסע הקרוח המפורסם מזון לקובן, וכך מצאו את עצמם בקרב 'פודצי הדרך' שזכו לכבוד מיוחד אצל הלבנים. אחריים מהם נרדגו בקרב. עם התחוקותו של צבא המתנדבים ניכרה יותר ויותר גם התגברות האנטישמיות בשורות הצבא. בראשית ספטמבר 1918 הפנה אברהם הלפרין את תשומת לבו של הגנרל מיכאל אלכסייב ל'עובדת אי-קבלתם של היהודים לצבא ולביטויי אנטישמיות אחרים בשורות צבא המתנדבים'. אלכסייב הבטיח לנקוט צעדים בעניין. גם מקסים וינבר קיבל הבטחות מאחד מנהיגי המתנדבים, הגנרל אברהם דרגומירוב, בנובמבר 1918. אלא שתקצונה הבינונית והחמורה לא סבלה את היהודים ולכן נאלץ הגנרל דניקין להוציא צו המורה להשאיר את הקצינים היהודים בעתודה, ופיקוד גורדי העתודה נאלץ לבודד את החיילים היהודים בפלוגות נפרדות. העריקה ההמונית של היהודים והרדישות המחמירות במתכוון בעת גיוסם ייסמו בהדרגה את המצב. על פי קביעתו של דניקין, החיילים היהודים שהתערבבו ביחידות השונות לא סבלו מהפליה.⁷⁴

בהדרגה החליפה האנטישמיות למעשה את האיזולוגיה בתנועה הלבנה, שלא הייתה מוטגלת לנסח סממאות מושכות להמונים ולעבד תוכנית ביצועית לשיקומה של רוסיה. הגנרלים הלבנים לא ארגנו את הפוגרומים, מאחד שהבינו כי הם מובילים להתדרדרות בצבא, אולם הם לא רצו להסתכסך עם הצבא והתאימו את עצמם לרוח שנשבה בחילותיהם. הגייסינות להפסיק את הפוגרומים ולהעניש את האשמים היו נדירים והסתכמו לרוב בתוצאת צוים שנתרו על הנייר בלבד.⁷⁵ לכן אין להתפלא על כך שהשתתפותם של היהודים לצד האדומים הייתה גדולה הרבה יותר.

73 И.В. Нам, Н.И. Наумова, *Еврейская диаспора Сибири в условиях смены политических режимов (март 1917-февраль 1920 гг)*, Красноярск 2003, p. 168
74 А.И. Девякин, *Очерки русской смуты*, 3 (4-5), Москва 2003, т. 5, pp. 534-535
75 ראו ביתר פירוט: *Российские евреи между красными и белыми: Restoring Courage to Jewish Hearts: Frank Rosenblatt's Mission in Siberia in 1919*, *East European Jewish Affairs*, 39, 1 (2009), pp. 35-56

הפוגרומים בשנים 1918-1920

בעבור היהודים, ובראש ובראשונה בעבור יהודי העיריות שלא השתתפו בפוליטיקה, הפכה מלחמת האזרחים לפוגרומים שלא נראו כמותם בהיקפם בתולדות רוסיה.⁷⁶ כפוגרומים השתתפו הכוחות המזוינים האנטי-בולשביקים למיניהם, והצטרפו אליהם תושבים מקומיים. ככלל היו הפוגרומים פועל יוצא של נקמה ביהודים על השתתפותם בבולשביכים, ולעתים קרובות הסתמך מאחוריהם גם הרצון הבנלי לשוד את היהודים. רבים ממחוללי הפוגרומים הונעו גם משיקולים 'אידאולוגיים' כסברם כי בחיסול היהודים תיעצר התפשטות הבולשביזם. אולם כרמה העמוקה יותר, בתנאי מלחמת האזרחים והפרימיטיביזציה הקיצונית שהתרחשה בתחום היחסים החברתיים, רעות קדומות אנטי-יהודיות עתיקות יומין התגלמו באלמות המונית נגד 'זרים'.

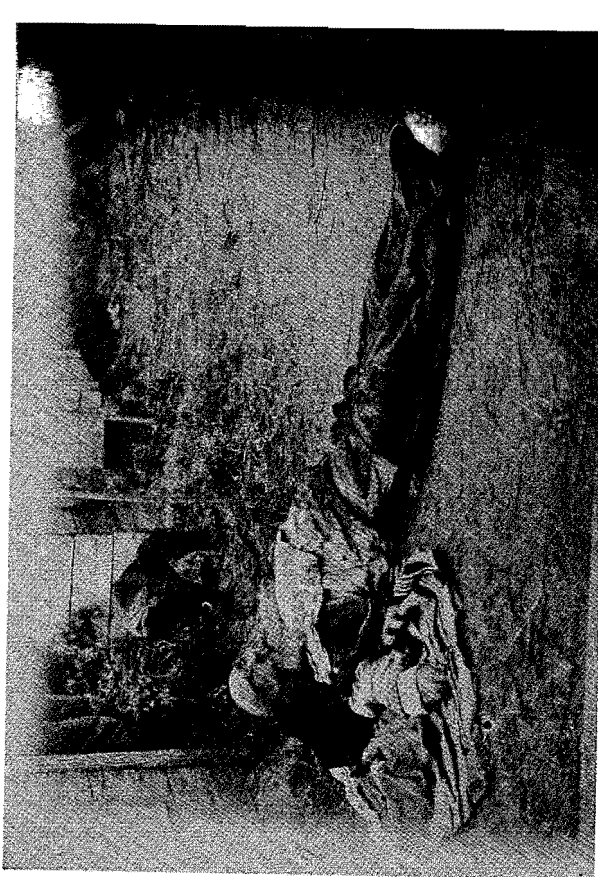
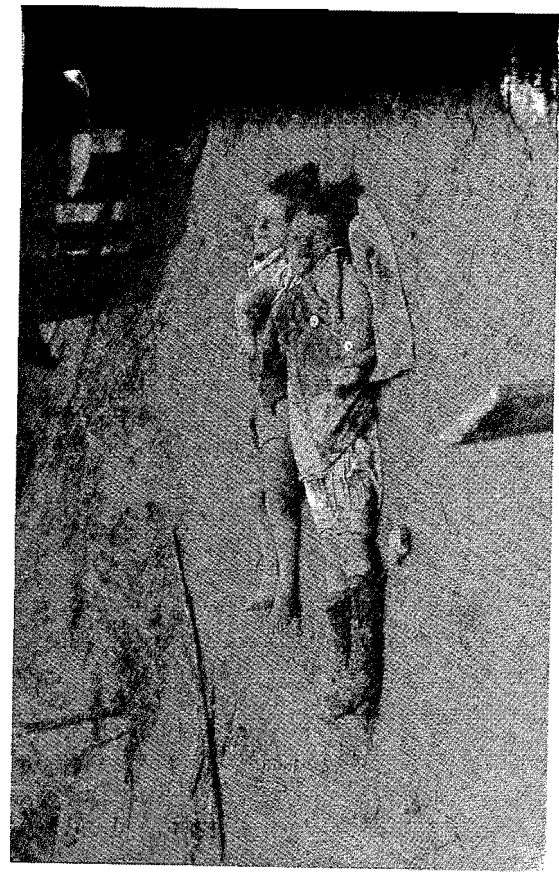
בסך הכול, בשנים 1918-1920 דק באוקראינה עצמה, כ-1,300 מקומות יישוב בקרוב, נערכו יותר מ-1,500 פוגרומים נגד היהודים. על פי אומדנים שונים, נרצחו ונפטרו מפצעים בין 50,000-60,000 יהודים; כ-200,000 נפצעו והיו לנכים; אלפי גנים נאנסו; קרוב ל-50,000 נשים היו לאלמנות, וקרוב ל-300,000 ילדים הפכו יתומים.⁷⁷

על פי ההערכות השמרניות של נחום גרגל, את רובם המחלט של הפוגרומים שהתחוללו באוקראינה בין דצמבר 1918 לדצמבר 1919 ביצעו צבאות הידיקטוריה (כך נקראה רשמית ממשלת פטליורה) ובעלי בריחה - 439 פוגרומים (כ-40% מכלל הפוגרומים); 307 פוגרומים (כ-25%) ביצעו כנופיות שונות: הלכנים - 213 (כ-17%), האורומים - 106 (כ-9%), אנשי גריגורייב - 52 (כ-4%), פורעים בלתי מוזרים - 33 (כ-3%), חילות פולניים - 32 (כ-3%). בתקופה הנידונה נרצחו ביד חילות הידיקטוריה ובעלי בריחה 16,706 יהודים (54%), ביד הלכנים - 5,235 (16.9%), ביד כנופיות שונות - 4,615 (14.9%), ביד אנשי גריגורייב - 3,471 (11.2%), ביד האורומים - 78 (2.3%), ביד הפולנים - 134 (0.4%), ובידי פורעים בלתי מוזרים - 36 (0.1%).⁷⁸

76 ראו: Лидия Б. Милаякова (ред.), Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и еврейской части России в период Гражданской войны 1918-1922 гг. Сборник документов, Москва 2007; Будницкий (above note 75), pp. 275-343

77 И.М. Чериковер, Антисемитизм и погромы на Украине, 1917-1918, Берлин 1923; И.Б. Шехтман (above note 68); N. Getgel, 'The Pogroms in the Ukraine in 1918-21', *YIVO Annual of Jewish Social Science*, 6 (1951); Л. Прайцман, 'Погромы', *Краткая еврейская энциклопедия*, 6 (1992), pp. 569-575; 'Украина', *Там же*, 8 (1996), p. 1226

78 Getgel (above note 77), pp. 245, 248

קרבות הפוגרום של האסמאן גריגורייב בצ'רקסי, 16-20 במאי 1919; הארכיון הממלכתי של הפדרציה הרוסית, הוועד המרכזי של הוועד היהודי הכלל-רוסי להגשת סיוע לקרבות פוגרומים ואסונות טבע (Евобшестком).

למעלה: גופות של ילדים שנרצחו ברחוב. גופת גבר זקן שעניו נוקדי.

יהודי רוסיה בתקופת מלחמת העולם הראשונה והמהפכה

מנושלת הרפובליקה העממית האוקראינית, שחילותיה 'הצטיינו' במיוחד ברצח היהודים, לא ארגנה פוגרומים. יתרה מזו, היא העניקה ליהודים לראשונה אוטונומיה לאומית, שהממונה עליה היה שר לענייני יהודים. מנהיגים אחדים של התנועה הלאומית האוקראינית סברו כי מן ההכרח לכונן ברית עם היהודים, בהניחם כי בתנאי מחסור במאגר אנושי לאומי בעל הכשרה מקצועית יהיה קשה לבנות מדינה אוקראינית עצמאית ללא השתתפותה של האינטליגנציה היהודית. אולם הלכה למעשה מצאו את עצמם המנהיגים האוקראינים – סמיון פטליורה, ולדימיר ויניצ'נקו ואחרים – בני ערובה בידי הלכי הרוח האנטישמיים של חילותיהם, שנאספו מעדבר-רוב, ולכן לא ניהלו מאבק מעשי בפוגרומים.⁸³ לדוגמה, בינואר 1919, לאחר שנוסעים יהודים במחאמאץ' ובקונסטופ הוכו במוטות ברזל, ביקרה משלחת יהודית אצל יושב ראש חיריקטורה ויניצ'נקו והוא הבטיח לנקוט אמצעים למניעת הפעילות הבלתי חוקית, אולם ניד הכריז שהיהודים תומכים בבולשביקים ופלט משפט אופייני: 'אל תסכסכו ביני לבין הצבא'.⁸⁴

חפילו בקרב המפלגות היהודיות הסוציאליסטיות, היהודים והצבא האדום אחרי פיזור של האספה המכוננת (ינואר 1918) והחתימה על הסכם השלום בברסט (מרס 1918) החליטו אנשי הבונד להיאבק למען הפלת שלטון הבולשביקים. מנהיג הפלג חיימני של המפלגה מיכאיל (מדק) ליבר ותומכיו אף סברו שמאבק מזוין נגדם הוא לגיטימי. אולם כבר במאי 1918 גברו במפלגה קולותיהם של התומכים ברעיון 'המאבק נגד הבולשביקים בתוך הסובייטים ודרך הסובייטים'. אלא שהבולשביקים לא אפשרו זאת, שכן הם סילקו את אנשי הבונד, את המנשיביקים ואת אנשי הס.ר. הימניים מהסובייטים ביוני 1918, ואסרו לחלוטין כל פעילות, ולו גם חוקית, של מפלגת הבונד. עמדה אנטי-בולשביקית נקטה גם מפלגת הפועלים היהודית הסוציאליסטית המאוחדת ('מאראייניקטע').

מפלגת הפועלים הסוציאלי-דמוקרטית היהודית – 'פועלי ציון' ברוסיה ניסתה למלא תפקיד של 'אופוזיציה בונה' לבולשביקים והשתתפה עד אמצע 1918 בעבודת הקומיסריון

לעתים בוצעו מעשי רצח המוניים. ב-15 בפברואר 1919 נשחטו בפרוסקודוב, בידי חירדת צבא חיריקטוריה בפיקודו של אטאמן סמיסנקו, במרוצת ארבע שעות, קרוב ל-1,650 יהודים בנקמה על ההפיכה הבולשביקית הכושלת. מפקד המורדים ניקיפור גריגורייב חיטל בייליסוטגרד ב-15-20 במאי 1919, על פי נתונים שונים, בין 1,300 ל-3,000 יהודים. בפאסטוב, ב-23-26 בספטמבר 1919, נספו בפוגרום שערכו הקוזקים מחטיבת הסיירים השנייה 'טרק' (שהייתה חלק מהכוחות המזוינים של דרום רוסיה שבראשם עמד אנטון דניקין), בפיקודו של הגנרל-מאיוור ולדימיר בלוגודורצב, בין 1,300 ל-1,500 איש מתוך אוכלוסייתה היהודית של העיר, שמנתה 10,000 יהודים.⁷⁹ הפוגרומים לוו במעשי זוועה, שהיו איומים ונוראים אף ביחס לתקופת מלחמת האזרחים. 'המורדים' האוקראינים קברו יהודים בעודם חיים, 'בישלו אותם בעודם חיים בקדרה גדולה בכיכר המרכזית של העיירה, הטביעו אותם ואת אלו שניסו לצוף 'הכו בקתות הרובים', 'הניחו בחבילות על פסי הרכבת ודרסו בקטר' וכדומה.⁸⁰ לא רק אנשי הכנופיות למיניהן ביצעו מעשי זוועה. כך, בעיירה דולגינבו שבפלך וילנה לא הסתפקו הלגיונרים הפולנים בשוד ובהלקאת היהודים בשוטים; ליהודי אחד שהעלה את חמתם במיוחד הם חתכו את אפו ואוזניו, ניקרו את עיניו, שברו את ידיו ורגליו, לאחר מכן הלכו לסעודת הצהריים, ובשובם ירו באומלל למוות. הלכנים התחרו בלגיונרים בכושר ההמצאה של מעשי זוועה. למפקד משטרת וילנו, פלך ויטבסק, שהיה גם קומוניסט וגם יהודי, עקרו שתי שיני זהב, ניקרו את רגליו ליד האצבעות בשיפורים לזהטים, חתכו נתחים מבשרו, ואחר כך הניחוהו בעודו חי בתוך המדורה.⁸¹ זו הייתה רק אפיוורה אחת. המתנדבים רצחו 'קומוניסטים' בעלי זקן שיבה, שנתפסו בבית הכנסת כפופים מעל ספרי התלמוד, עוללים יחד עם אימותיהם וסבתותיהם. יהודים הוצאו להורג בירייה ואולם לעתים קרובות נרצחו בדיקה, בשחיטה, בתלייה או ברמיסה בידי סוסים, ולעתים נקברו באדמה בעודם חיים. פעמים רבות עונו הקרבנות טרם הוצאתם להורג. ילדות וגם קננות בנות שבעים נאנסו, לעתים אנסו נשים לעיני בעליהן או לעיני ילדיהן. לעתים קרובות היו מעשי האונס קבוצתיים.⁸²

79 Шехтман (above note 68), pp. 109–114; Прайсман (above note 77), pp. 570–572
80 С.А. Павлюченков, *Военный коммунизм в России: власть и массы*, Москва 1997, pp. 257–258

81 'Частные письма эпохи гражданской войны (По материалам военной цензуры)', *Неизвестная Россия: XX век*, II, Москва 1992, pp. 240–241, письма из Долгиново (Виленская губерния) и Велижа (Витебская губерния) от 26 июля и 9 августа 1919 г.

82 Н.И. Штиф, 'Добровольцы и еврейские погромы (фрагмент из книги "Погромы на Украине")', *Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев:*

Деникин. Юденич. Врангель, Москва 1991, pp. 148–152; И.Б. Шехтман (above note 68), pp. 108–152

81 Н. Abramson, *A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920*, Cambridge, MA 1999

82 А. Марголин, *Украина и политика Антанты (записки еврей и гражданин)*, Берлин, 1921, p. 325

יהודי 'למען המאבק עם היוזמות של האחרון, המכוונות נגד האינטרסים של המוני הפועלים והמוסדות היהודיים האוטונומיים'.⁸⁵ כאשר מלחמת האזרחים הייתה בעיצומה, השתנתה מדיניותם של באיבי 1919, כאשר מלחמת האזרחים הייתה בעיצומה, השתנתה מדיניותם של הבולשביקים כלפי המפלגות היהודיות הסוציאליסטיות. כעת ראו בן לא עוד ידיבות אלא בעלות ברית במלחמה נגד הלבנים. גם במדיניותן של המפלגות היהודיות הסוציאליסטיות חל מפנה, בראש ובראשונה במדיניותן של הבונג. הסיבות למפנה נעוצות בשני גורמים: ראשית, המהפכה שהתחוללה בגרמניה, שהוכיחה לכאורה את צדקתם של הבולשביקים והציגה את מנהיגיהם מגדר הפתקנים והפכה אותם לנביאים - מהפכה עלמית נראתה עכשיו לא מיתוס אלא מעשה בהישג יד; שנית, הפוגרומים באוקראינה. להערכתנו, גורם זה היה הגורם המכריע. בוועידה האחת עשרה של הבונג, שהתקיימה במינסק בסוף מרס 1919, התקבלה ההחלטה להכריז בשלשון הסובייטי. אסתר (מדיה-מלכה פרומקין), אחת הדמויות המובילות במפלגה, הכריזה: 'הצבא האדום הוא צבאנו'. מיד לאחר סיום הוועידה הכריז הבונג על גיוס כללי של חברי המפלגה בגיל 18-25 שנה. על גיוס כללי של חברי המפלגה הכריזו גם 'פועלי ציון' ו'פארטייניקטע'.

לבקשתו של הוועד המרכזי של מפלגת 'פועלי ציון' התייחדה הלשכה המרכזית [פולטיבירור] של הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הרוסית (של הבולשביקים), באפריל 1919, את הקמתן של יחידות יהודיות נפרדות (גורדים יהודיים בתוך חטיבות או חטיבות יהודיות בתוך אוגדות מעורבות).⁸⁶ מפלגת 'פועלי ציון' נמקת את בקשתה באנטישמיות השודרת בצבא האדום ובשאפה להפוך את היהודים לבולטים יותר בשודרותו, כדי להימנע מהאשמות שהיוזמים מתחמקים משירות צבאי.⁸⁷ היבסקציה, מפלגות יהודיות סוציאליסטיות אחרות וגם השלטון הצבאי המקומי חיבלו בהחלטה הזאת. מנקרת הדאות של המאבק נגד האנטישמיות, הקמתן של יחידות יהודיות נפרדות הייתה כנראה הרב הגורע ביותר שהיה אפשר להעלות על הדעת. במצב שבו אויבי הבולשביקים השתייכו את התעמולה שלהם בעיקר על האנטישמיות ולעיתים אף הכריזו על 'לגינות יהודיים' הנלחמים למען השלטון הסובייטי, הקמתם של 'לגינות' כאלה הלכה למעשה יכלה להיות רק אימות של הסענות ברבר הבולשביקים כתולדה של היחודות. נוסף על כך, היחידות שהוקמו בתחום המושב לשעבר והורכבו רובן בעיקר מיזורים, הושמדו לחלוטין בעת נפילה בשבי, כפי שקרה לעתים קרובות גם לחיילים

85 63-64 pp. (1918), *Борьба*, 4-5. מצוטט על פי: בייור (לעיל הערה 82), עמ' 163.
86 79, Л. 5, Ф. 272, Оп. 1, Д. 79, П. 5.
87 *J. Nedavu, Trotsky and the Jews*, Philadelphia 1972, p. 112.

יהודים בודדים בצבא האדום, אף שזם באו מקרב המגויסים ולא מבין המתנדבים.⁸⁸ מסופו של דבר ותרדה 'פועלי ציון' על הרעיון הזה; בינואר 1920, בדוח מטעם הוועד המרכזי של 'פועלי ציון' שהוגש למפקד הארמיה השתיים עשרה סרגיי מויענוב (Мехеников), צוין כי באוקראינה 'מוכרחים להתחשב באנטישמיות המפותחת' ולכן 'קמתן של יחידות לוחמה יהודיות מיוחדות בשטחה של אוקראינה יכולה רק לחזק את האנטישמיות'.⁸⁹ התוצאה המעשית של ההחלטה להקים יחידות יהודיות נפרדות הייתה הקמתן של גדוד השמירה הראשון של מינסק. בתחילת יולי 1919, הגרודו שיווד להגנת העיד מפני הכנופיות השונות הולכה למעשה העניק הגנה לאוכלוסייה היהודית מהפוגרומים, נשלח לחזית על פי דרישתם של הלוחמים עצמם, לאחר אימונים במהלך חודש וחצי. בקרב הראשון עם החילות הפולניים, ליד תתת אולכוביצי, במרחק של 38 ורסטאות⁹⁰ ממינסק, הצליח הגרוד להרוף את מתקפת האויב ולהשיגו מספר ורסטאות אחרות. אולם במרוצת השבועיים הבאים, במהלך קרבות שהיו בכללו של דבר בלתי מוצלחים עבור הצבא האדום, נהרגו חלק מהלוחמים, חלקם נפלו בשבי, והגרוד בכללו חוסק להתקיים.⁹¹

במהלך מלחמת האזרחים התברר עד כמה הייתה מופרכת התפיסה של הפיקוד העליון של הצבא הרוסי האימפריאלי באשר לאי-האמתם של היהודים ללחמה. יהודים רבים נכללו בקרב הפיקוד הצבאי-פוליטי של הצבא האדום. יו"ר המועצה המהפכנית הצבאית, הקומיסר העממי לענייני צבא ומיירס הצבא האדום, היה לב טרוצקי, וסגנו היה הרופא הצבאי לשעבר אפרים סקליאנסקי. חברי המועצה המהפכנית הצבאית היו גם אדוקי רוננהולץ וסרגי גוסב (דרבנקין), מספר לא מבוטל של יהודים היו חברי המועצות המהפכניות הצבאיות של החזיתות הארמיות השונות, שימשו ראשי מוקלות פוליטיות וקומיסרים של אוגדות, חטיבות וגורדים. יהודים רבים והכינו את עצמם בשנות מלחמת האזרחים כמפקדים צבאיים מוכשרים. עשרות יהודים היו לראשי מוסדות ארמיות ואוגדות, ולמפקדי אוגדות, חטיבות וגורדים.⁹² מפקדי הארמיות היו למשל ג'יגורי סקליניקוב (בריליאנס), והמש"ק לשעבר, שהוטבל לנצרות בילדותו, טיחן

88 Будницкий (above note 75), pp. 458-470.
89 Будницкий (above note 75), pp. 469-470.
90 דרסטוב - מידת אורך רוסית השווה ל-1,066.8 מטר.
91 С. Агурский, *Берейский рабочий в коммунистическом движении (1917-1921)*, Минск 1926, pp. 145-146.
92 רשימה לא מלאה של היהודים שתפסו עמדות פיקוד ועמדות פוליטיות בצבא האדום בתקופת מלחמת האזרחים, כולל ברמת האוגדות, החטיבות והגורדים, ראו בספר: А. Абрамович, *В решающей войне: Участие и роль евреев СССР в войне против нацизма*, Тель-Авив 1981, pp. 49-61.

יחזרי רוסיה בתקופת מלחמת העולם הראשונה והמהפכה

חוזסין. אם בעבור סוקולניקוב וחוזסין היו אלו לא יותר מאפיוזות במהלך הקריירה המפלגתית והסובייטית שלהם, עבור בנו של הרוקח, הסטודנט לכימיה לשעבר באוניברסיטת בול יונה יקיר, הייתה מלחמת האזרחים לראשיתה של קריירה צבאית מוזרה. גנרל-לייטננט יעקב סמושקביץ', מפקדו העתידי של חיל האוויר של הצבא האדום, החל את הקריירה הצבאית שלו בגיל שש עשרה, ואילו הגנרל-קולונל לעתיד לבוא גריגורי שטרן החל את שירותו הצבאי בגיל תשע עשרה.

בתנאים של החלשות המשמעת, במיוחד בעת הנסיגות, חוללו יחידות אחדות של הצבא האדום פוגרומים. 'הצטיינו' בהם במיוחד לחזמי חיל הפרשים הראשון בפיקודו של סמיון בודינו. במהלך הנסיגה מזרחה בחזית הפולנית, בספטמבר - תחילת אוקטובר 1920 חוללו אנשי בודינו, בראש ובראשונה לחזמי אוגדת הפרשים השישית (אותה אוגדה עצמה שירת בה הסופר הנודע לעתיד יצחק באבל, פוגרומים שלא נברלו באכזריות ובמספר הקרבנות מהפוגרומים שחולל צבא המתנדבים.

אולם השלטון הסובייטי, בניגוד למשטר הלבן, נלחם באמת ובאופן שיטתי במוגרומים. הוא לא נזקק ולא התכוון בשום פנים ואופן להשתמש באנטישמיות בתור דגל אידאולוגי, שכן היו לו מספיק סממנים מושכות המונים שאותן לא יכלו לנצל חלבים. בי 25 ביולי 1918 (פורסם ב-27 ביולי 1918) הוציאה מועצת הקומיסרים העממיים של ר.ס.פ.ר. (הרפובליקה הרוסית הסובייטית הפדרטיבית) 'צו על מאבק באנטישמיות ובפוגרומים יהודיים', ובו הכריזה, כי 'התנועה האנטישמית והפרעות ביהודים הם אבדה לעניין המהפכה הפועלית והאזרחית', וקראה ל'עם העמל של רוסיה חסוציאליסטית להילחם ברוע הזה בכל האמצעים'. על כן, הורתה הממשלה הסובייטית לכל מועצות הצירים (Совдены) לנקוט אמצעים תקיפים כדי לעקור מן השורש את התנועה האנטישמית. [על כן,] אנו מודים להעמיד פורעים ומנהלי תעמולת פיועות מחוץ לחוק.⁹³ כמה מאות מחוללי פוגרומים נאסרו, התיקים שלהם נבחנו בישיבה מחוץ לגניזין של בית דין שדה מיוחד מטעם חיל הפרשים הראשון, שישב ב'רלתיים' פתוחות באוקטובר 1920 ביילסווסטר. על פי נתונים שונים, נידונו למוות והוצאו להורג לאלתר בין 200 ל-400 איש. ההיפרעות חסרת הרחמים ממחוללי הפוגרומים התבררה כאמצעי יעיל, וחלה ידיה תללה במספר מבצעי הפוגרומים בקרב הצבא האדום. לרוב היהודים לא היו סיבות מספיקות לאחזב את הבלשביקים, שהרסו את יסודות קיומם הכלכלי בכרכיים על המסחר והיוזמות כעל מפעלים התכוונו בין השאר לחסל גם את 'רעיות הקוזמות החתיות' שלהם. אולם הבחירה בין האזרחים ללכנים הייתה בחורגה בעבור היהודים לבחירה בין החיים ובין המוות. לא מפלא אפוא שהם נבחרו בחיים.

תצלום קבוצתי של ארגון 'בונד' בעיר גומל. גומל, 10 במאי 1919.

הכינוס הראשון של 'ז'יילי הצבא האדום הבונדיסטים', סמולנסק, 20-23 במרס 1920.

יהודי רוסיה בתקופת מלחמת העולם הראשונה והמהפכה

ממנה.⁹⁴ רוב אוכלוסייתה היהודית של רוסיה, וכך גם רוב אוכלוסייתה הלא-יהודית, 'סבלו' מהמהפכה, שהפכה למלחמת אזרחים. אולם הייתה גם אמת אחרת: המהפכה פותחה לפני היהודים אפשרויות שלא נראו קודם לכן, כולל האפשרות ליטול חלק בשלטון. המהפכה הכריחה 'לסבול' אותה, אולם היא גם העניקה את האפשרות ליצור אותה. אלפי בחורים מ'כתריאלובקה' לא התמיצו את האפשרות הזאת.

ביבליוגרפיה

ספרים

מיכאל ביידי, יהודי לנינגרד 1917-1939, תרגמה מרוסית ב' ברייעקב, ירושלים תשס"ה.

Henry Abramson, *A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917-1920*, Cambridge, MA 1999.

Zvi Gitelman, *Jewish Nationality and Soviet Politics*, Princeton 1972.
Книга погромов: Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны 1918-1922 гг.: Сборник документов, Ответственный редактор: Л. Б. Милиякова, Москва 2006.

Олег В. Будницкий (ред.-сост.), *Евреи и русская революция: Материалы и исследования*, Москва-Иерусалим 1999.

Олег В. Будницкий (отв. ред.), *Мировой кризис 1914-1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства*, Москва 2005.

Олег В. Будницкий, *Российские евреи между красными и белыми (1917-1920)*, Москва 2005.

Лидия Б. Милиякова (отв. редактор), *Книга погромов: Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны 1918-1922 гг.*, Сборник документов, Москва 2007.

⁹⁴ Гин, 'Еврейское местечко в революции', *Еврейское местечко в революции: 94 Очерки*, Под редакцией В. Г. Таца-Богораз, Москва-Ленинград 1926, p. 10

אולג בודניצקי

סיכום

המהפכה ומלחמת האזרחים שהתחוללו בשנים 1917-1920 הביאו לשינויים בלתי הפיכים בחיי היהודים בקיסרות הרוסית לשעבר. הקהילה היהודית הגדולה בעולם עד לא מכבר מצאה את עצמה מופצלת על ידי גבולות מדיניים חדשים שהופיעו בעקבות מלחמת העולם הראשונה. כעת נמצאו רוב היהודים בפולין. רבים מאוד מהיהודים התגוררו עכשיו במדינות הבלטיות העצמאיות, ויהודי בסרביה היו לאורחי רומניה.

השמדתם של היהודים בשנות מלחמת האזרחים הייתה חסרת תקדים בהיקפה. אפשר לשעון כי הפוגרומים השפיעו ישירות על מיליון איש בקירוב. מאות אלפים פשטו רגל. נהרסו בניי מגורים, תנויות, בניי מלאכה והחרמו או הושמדו סחורות ואמצעי ייצור. גם השלטון הסובייטי נתן את ידו לחיסולה של תשתית הפעילות הכלכלית של היהודים. נוסף על החרמות הרכוש הוא אסר גם על המסחר, עיסוקם העיקרי של מאות אלפי יהודים, וקבע מחירים קבועים לסחורות, שלא כיסו את עלות הייצור והביאו לאותה תוצאה עצמה - פשיטת רגל.

השלטון הסובייטי ערך מתקפה על מוסדות השלטון העצמי היהודי, על מוסדות הדת והחינוך היהודיים ועל המפלגות הפוליטיות היהודיות, וכל זה ביצע בראש ובראשונה בידי היהודים הקומוניסטים עצמם. נאסר קיומן של הקהילות הדמוקרטיות החדשות ורכושן החרם, ואילו זכויותיהן של הקהילות הדתיות צומצמו באופן חד, ונאסרה גם הלכה למעשה הוראת העברית. אף שלא היה קיים איסור רשמי נרדפה התנועה הציונית וכמזדה נאסרה גם כל פעילות יהודית עצמאית, פוליטית ותרבותית, במדינה הסובייטית כולה.

רבות יהודים ברחו לחוץ לארץ בהימלטם מהפוגרומים, מהבלשביקים, מהאדומים, מהלבנים ומכל האחרים. רוב רובם של הפליטים היו תושבי תחום המושב לשעבר שאיבדו את כל רכושם. הגירה המונית מהמוג הזה לא הייתה חידוש גדול בעבור יהודי רוסיה. החידוש היה בכך שכמעט כל העליית העסקית, הפוליטית והאינטלקטואלית היהודית היגרה לחו"ל. מצאו את עצמם בחו"ל משפחות המיליונרים גינצבורג וברדסקי, המשפטים המפורסמים מקסים וינבר, יעקב טייטל, אוסקר גרונוברג, גבריך סליוזברג, ההיסטוריון שמעון דובנוב, אנשי הפלג הימני של הבונד והפלג השמאלי של מפלגת הס.ר. (וגם הפלג הימני שלהם), ציונים ומנשביקים, משרודים ועיתונאים. מספר לא מבוטל של יהודי רוסיה הצליח להגיע לארץ ישראל והם היו חלק חשוב של העלייה השלישית (1919-1923, יותר מ-35,000 איש).

כפי שהעיר בצדק ולדימיר תן-בוטורז (בוה"ו), 'על אף הרעה הכללית הוחתו משלמים היהודים בעבור המהפכה תשלום יקר יותר, ואילו התועלת שהם מפיקים ממנה קטנה מזו שמפיקים אחרים. הם לא כל כך יוצרים את המהפכה כמו שהם סובלים

- Oleg Budnitskii, 'Jews, Pogroms, and the White Movement: A Historiographical Critique', *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 2, 4 (Fall 2001), pp. 751–772.
- Oleg Budnitskii, 'The "Jewish Battalions" in the Red Army', Zvi Gitelman and Yaacov Ro'i (eds.), *Revolution, Repression, and Revival: The Soviet Jewish Experience*, Lanham, MD 2007, pp. 15–35.
- Oleg Budnitskii, 'The Jews and Revolution: Russian Perspectives, 1881–1918', *East European Jewish Affairs*, 38, 3 (December 2008), pp. 321–334 <http://www.informaworld.com/smpp/title~content-t713720502~db-all~tab-issueslist~branches-38>.

פרק שלישי

מהפכה בתרבות היהודית

קנת ב' מוס

התהליכים המהפכניים השונים – הפוליטיים, החברתיים והתרבותיים – שהתחוללו בחברה הרוסית הפוסט-אימפריאלית בשנים 1917–1921 השפיעו על כל תחומי החיים היהודיים ברוסיה. ובכל זאת, הצורות השונות של המהפכה שעלו בעקבות מהפכות סברואר ואוקטובר לא היו חידוש מוחלט בחיים היהודיים, אלא הצטלבו עם תהליכים סנימיים ישנים של שינוי תרבותי והתפורדות חברתית, העצימו אותם והקנו להם דמוסים חדשים. שניות זו בלטה במיוחד בביטויי התרבות היהודית בתקופה המהפכנית. אם נגדיד את המונח 'תרבות' תחילה בהרחבה, כמקיף את כל תחומי הביטוי העצמי היהודיים, נוכל לדאוג את התקופה המהפכנית בעיקר כתקופה שהעצימה מגמות תרבותיות שהתקיימו עוד קודם לכן בקרב יהודי האימפריה הרוסית. החידויות, האפשרויות והלחצים החדשים של התקופה המהפכנית האיצו את התבוללותם של יהודים מזרח-אירופים רבים יותר ויותר, והם זנחו במהירות גוברת והולכת את הקשרים לסביבות היהודיות ובנו את עצמם מחדש כרוסים, או באורח דרמטי יותר – כדמות 'האדם הסובייטי החדש'.¹ בה בעת הוסיפו יהודים רבים לחיות את תרבות הכלאיים העממית המורדנית שלהם אשר שילבה בין דת מסורתית וסוגות 'חילוניות' חדשות, כפי שהיא מופיעה בעיתונות היידית העממית או בתאטרון העממי ביידיש (ששב והתעורר אמילו בתקופה כאוטית זו),² ובין עיסוק גובר בשפה ובתרבות של האוכלוסייה השלטת מבחינה תרבותית. אחרים רבחו במחויבותם לעקרונות ולמנהגים של היהדות המזרח-

* תרגם מאנגלית עפר קובד.

1 למידע על רוסיפיקציה תרבותית בשנות העשרים של המאה העשרים ראו לדוגמה: י' לשצ'ינסקי, היהודים ברוסיה הסובייטית, תל אביב 1943, עמ' 209–220. לעיון בתהליכים כאלה במקומות מסוימים ראו: מ' ביור, יהודי לנינגרד, 1917–1939, תרגמה מרוסית ב' בן-יעקב, ירושלים תשס"ה; А. Зельнер, *Евреи советской провинции: Витебск и местечки, 1917–1941*, Москва 2006.

2 א"י גראדוענסקי, 'דאָס יודישע מאַסקווע', אונוער לעבען (אודסה), 2 פעברואר 1917.